

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота
«Розвиток міського самоврядування на українських землях в складі Речі
Посполитої»

Спеціальність 014.03 Середня освіта
(Історія та правознавство)

Здобувача вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Онуфрійчука Назарія

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Терещенко Валентин Дмитрович

РЕЦЕНЗЕНТ:

Робота захищена з оцінкою:

Національна шкала _____

Кількість балів___ Оцінка ECTS___

Вступ

Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

Розділ 2. Нормативно-правова база міського самоврядування на українських землях в складі Речі Посполитої. Магдебурзьке та німецьке право

2.1. Походження та визначальні риси магдебурзького права

2.2. Причини та механізми отримання магдебурзького права українськими містами

Розділ 3. Судові та управлінські функції міського самоврядування

Розділ 4. Міські магістрати та економічне становище міст

Розділ 5. Вплив міського самоврядування на містобудівні процеси та фортифікацію.

Розділ 6. Міське самоврядування та релігійно-культурна сфера

Висновки

Вступ

Актуальність теми. Сучасна реформа децентралізації та розбудова територіальних громад в Україні зумовлюють високу актуальність історичного досвіду міського самоврядування. Зокрема, аналіз функціонування міст у XVI–XVII століттях на основі магдебурзького права, а також дослідження чинників, що обмежували автономію громад, має вагоме практичне значення для сьогодення. Синтез європейських правових норм із місцевими традиціями свого часу створив унікальні умови для розвитку українського міського самоврядування.

Уваги дослідників потребує не тільки нормативно-правова основа міського самоврядування, представлена магдебурзьким правом (в більшості випадків міськими привілеїв на основі магдебурзького права). Виникає потреба у дослідженні практичної реалізації норм магдебурзького права в повсякденному житті ранньомодерного міста.

Економічні, соціальні, етно-релігійні та культурні процеси ранньомодерного періоду на українських землях в узагальнюючих працях часто розглядаються в певному відриві від міського середовища взагалі, і ролі місцевого самоврядування зокрема. Разом з тим у дуже багатьох випадках саме міста були центрами поширення інновацій у усіх сферах суспільного життя. Дослідження впливу міського самоврядування на архітектуру та фортифікацію, економіку, культуру та національні відносини залишається важливим напрямком досліджень історії українських земель ранньомодерного часу.

Мета – дослідити розвиток міського самоврядування на українських землях в складі Речі Посполитої

Для реалізації поставленої мети потрібно виконати **завдання:**

- з'ясувати рівень наукової розробки в історіографії
- Проаналізувати джерельну базу дослідження
- Дослідити нормативно-правову базу міського самоврядування

- Вивчити судові та управлінські функції міського самоврядування
- З'ясувати вплив міського самоврядування на економічне

становище міст

- Вивчити вплив міського самоврядування на містобудівні процеси та фортифікацію.

- Дослідити взаємозв'язок міського самоврядування та релігійно-культурних процесів у міському середовищі

Об'єкт дослідження: міське самоврядування на українських землях в складі Речі Посполитої

Предмет: Вплив міського самоврядування на політичне, економічне становище та культурне життя, обороноздатність міст, а також соціально-правове становище міщан.

Хронологічні рамки дослідження: 1569 — 1795 роки — період існування Речі Посполитої.

Територіальні межі дослідження: українські землі, що входили до складу Речі Посполитої

Методологія дослідження: Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та історичні методи, застосовані на принципах історизму, об'єктивності, всебічності та системності.

Серед загальнонаукових інструментів провідне місце належить методу аналізу, який дозволив розподілити об'єкт дослідження на окремі складові (передумови впровадження магдебурзького права, його вплив на політичний, соціально-правовий, економічний та соціокультурний простір міст, їхній зовнішній вигляд, обороноздатність, а також деструктивні чинники, що стримували міську автономію). Шляхом синтезу було систематизовано теоретичний матеріал відповідно до структури роботи, а метод узагальнення забезпечив формулювання підсумкових висновків на основі виявлених фактів. Порівняння застосовувалося для зіставлення відомостей із різноманітних історичних джерел та історіографії. Логіка дослідження спиралася на методи індукції (визначення загальних тенденцій розвитку міст

та становища міщан на основі поодиноких фактів) та дедукції (виокремлення локальних особливостей реалізації магдебурзького права на базі загальних висновків попередніх дослідників).

Історична специфіка роботи розкривається через історико-порівняльний метод, за допомогою якого зіставлено практику впровадження магдебурзького права у різних містах та його наслідки, а також історико-системний метод, що дозволив інтегрувати результати дії німецького права в окремих сферах у цілісну картину міського життя.

Застосування принципу історизму дозволило дослідити специфіку розвитку українських міст у складі Речі Посполитої в контексті загальної історичної еволюції держав, що контролювали ці території в ранньомодерний період. Принцип всебічності відображає багатоаспектний характер роботи: становлення міського устрою вивчалось хронологічно (у межах XVI–XVII ст.), географічно (у розрізі різних українських регіонів) та функціонально (через прояви магдебурзького права у різних сферах життєдіяльності). Дотримання принципу об'єктивності забезпечило неупереджений підхід до висвітлення теми, звільнений від усталених стереотипів, задля вираженої оцінки значення міського самоврядування. Принцип системності допоміг реконструювати сукупність усіх необхідних чинників, що дають змогу охарактеризувати вплив магдебурзького права на загальний розвиток українських міст як цілісне явище.

Теоретичне значення роботи: полягає у комплексному дослідженні особливостей функціонування міського самоврядування на українських землях в складі Речі Посполитої, а також його впливу на різні сфери суспільного буття міського населення

Практичне значення роботи: Результати роботи можуть бути використані у викладанні історії України ранньомодерного періоду у вишах та школах, а також при підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів. Водночас дослідження відкриває перспективу для подальшого поглибленого вивчення як цієї, так і дотичної історичної тематики.

Наукова новизна дослідження: у роботі було здійснене комплексне дослідження впливу міського самоврядування на різну сфери функціонування міських соціумів на Українських землях у складі Речі Посполитої

Структура дослідження: вступ, основна частина - 6 розділів, висновки, список використаної літератури і джерел

Розділ 1. Історіографія і джерельна база дослідження

Дослідження міського самоврядування та функціонування магдебурзького права в Україні мають вагому історіографічну традицію. Значна частина наукових праць висвітлює загальний вплив німецького права на еволюцію українських міст або аналізує його дію в окремих сферах суспільного життя.

Початок активного вивчення цієї теми припадає на ХІХ ст. Зокрема, у «Хроніці міста Львова» (1844) Д. Зубрицького на основі тогочасних актових книг реконструйовано специфіку впровадження магдебурзького права в одному з найбільших міських центрів [1].

З іншого боку, Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» трактував німецьке право як чужорідне явище. Історик наголошував, що його рецепція перервала автентичні традиції самоврядування, які тяглися ще від Давньої Русі, що негативно позначилося на процесах українського державотворення. Серед деструктивних наслідків магдебургії для українських міщан М. Грушевський виділяв полонізацію та окатоличення. Утім, ці висновки базувалися переважно на матеріалах західноукраїнського регіону, тоді як специфіка міст Центральної та Лівобережної України дослідником практично не враховувалася [2].

Особливе місце у вивченні муніципального устрою ранньомодерної України належить радянському періоду. Через домінування марксистської ідеології тогочасні дослідники зазвичай применшували значення магдебурзького права в урбанізаційних процесах, хоча поодинокі аспекти проблеми — передусім соціально-економічні — все ж ставали об'єктом наукового аналізу.

Помітною постаттю серед тогочасних істориків був В. Отамановський, чий концептуальні погляди зазнали трансформації під тиском радянської цензури. Дослідник заперечував конструктивну роль магдебургії для українського міщанства, обґрунтовуючи тезу, що добробут і статус міст

визначалися передусім характером їхніх взаємовідносин із власником, а не самим фактом наявності привілею [3].

Натомість інший вчений — О. Романовський — відзначав позитивний вплив німецького права, вказуючи на зростання фінансової та господарської самостійності міських центрів [4, с. 92]. Локальні питання міського самоврядування XVI–XVII ст. аналізували також Я. Кісь [5] та О. Компан [6]. Своєю чергою, В. Дядиченко зосередився на специфіці функціонування магдебурзького права в містах Лівобережної України, проте чіткої та однозначної оцінки його впливу на тогочасне суспільно-політичне й економічне життя у своїй праці так і не подав [7].

Особливості розвитку міст на магдебурзькому праві вивчали й представники української діаспори, хоча серед них так і не склалося єдиного погляду на цю проблематику. Найбільш вагомий внесок у дослідження зазначеної теми зробили такі науковці зарубіжжя, як А. Яковлів [8] та Р. Лашенко [9].

За доби незалежності України дослідження магдебурзького права та його впливу на урбанізаційні процеси набули особливої динаміки. Це стало можливим завдяки деідеологізації науки, відкриттю архівних фондів та актуалізації муніципальної тематики в контексті євроінтеграційного поступу країни. Попри відсутність абсолютної уніфікації поглядів, більшість сучасних істориків схиляється до тези про позитивну роль німецького права в еволюції вітчизняних міст.

Зокрема, академік Я. Ісаєвич наголошував на гнучкості та адаптивності магістратського устрою, який вдалося успішно інтегрувати в суспільно-політичні реалії українських земель, що суттєво прискорило їхній соціокультурний розвиток [10].

Важливим кроком на шляху до комплексного та систематизованого осмислення цієї проблеми стали монографічні розвідки Т. Гошко [11], А. Рєзнікова [12] та М. Кобилецького [13]. У цих працях обґрунтовано, що магдебургія виступала потужним каналом трансляції європейських правових

і культурних традицій, стимулюючи модернізацію міського простору. Окремі аспекти функціонування самоврядних громад також перебувають у фокусі уваги багатьох сучасних науковців, серед яких варто відзначити Л. Лесика [14], Н. Білоус [15], І. Бойка [16], О. Заяця [17], А. Заяця [18], М. Петровича [19], М. Йолтуховського [20], М. Капраля [21] та інших.

Серед польських науковців, які розробляли цю тематику, варто відзначити В. Лозинського [22] та Ф. Кірика [23], чії праці дозволяють реконструювати окремі аспекти побутування німецького права в українських міських центрах.

Попри солідний масив наявної літератури, присвяченої магдебурзькому праву, у вітчизняній та закордонній історіографії досі бракує комплексного узагальнюючого дослідження. Зокрема, залишається потреба в цілісному аналізі впливу муніципального устрою на різноманітні сфери життєдіяльності українських міст, що дозволило б сформувати збалансовану й об'єктивну оцінку реальних наслідків та ефективності дії цих правових норм.

Джерельна база дослідження. У процесі дослідження було використано переважно актові матеріали, оприлюднені в багатотомних археографічних виданнях. Особливе значення для з'ясування специфіки розвитку українських міст у складі Великого князівства Литовського має фундаментальна серія публікацій «Литовська метрика». У цих збірниках містяться цінні відомості про муніципальне судочинство, тексти королівських і великокнязівських грамот та привілеїв, поурядові інструкції щодо взаємодії центральної влади з органами місцевого самоврядування, а також інвентарі міських господарств і замків, скарги міщанського стану тощо [24].

Цінні матеріали щодо функціонування магдебурзького права у Львові та інших міських центрах Руського воєводства містяться у 10-му томі фундаментального багатотомного видання «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej», що публікувалося у Львові впродовж 1868–1935

рр. Оприлюднені джерела дозволяють з'ясувати специфіку взаємин муніципальних магістратів із королівською владою у XVI–XVII ст. Серед них особливий інтерес становлять розпорядження монархів, адресовані райцям та бурмістрам, королівські декрети й резолюції у судових справах, локаційні привілеї містам, акти, що регламентували права окремих етноконфесійних громад та купецтва, а також цехові артикули [25].

Певний масив тематичних джерел представлено в укладеному М. Бриком збірнику «Історія Львова в документах і матеріалах», опублікованому за радянської доби. Матеріали цієї книги містять описові характеристики міських центрів, постанови муніципальних магістратів та тогочасні цехові статuti [26].

Вагомим здобутком доби незалежності України стало фундаментальне видання «Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)», упорядковане М. Капралем. Вміщений у ньому корпус джерел дозволяє детально простежити всебічний вплив магдебурзького права на життєдіяльність міської комуни. Зокрема, збірник містить акти на право патронату, привілеї на володіння землями й отримання міських прибутків, дозволи на проведення ярмарків, документи про звільнення міщан від мит і податків, а також джерела, що регламентували сферу судочинства, функціонування магістратських органів та королівські привілеї-підтвердження [27].

Таким чином, дослідження впливу міського самоврядування на еволюцію українських міст XVI–XVII ст. спирається на солідну джерельну базу, що об'єднує як опубліковані акти, так і архівні матеріали, що зберігаються у вітчизняних та закордонних інституціях. Водночас вагомим є й історіографічний доробок із цієї проблематики. Оскільки зазначене питання перебувало у фокусі уваги науковців кількох поколінь, які належали до різних методологічних напрямів, у науці сформувався широкий спектр оцінок. Це перетворило проблему функціонування магдебурзького права в Україні на одне з найдискусійніших питань, що й зумовлює потребу його подальшого комплексного та неупередженого переосмислення.

Розділ 2. Нормативно-правова база міського самоврядування на українських землях в складі Речі Посполитої. Магдебурзьке та німецьке право

2.1. Походження та визначальні риси магдебурзького права

В основі магдебурзького права лежали німецькі правові звичаї. Через брак єдиного офіційного зводу законів важливим джерелом ставали юридичні роз'яснення, які «материнське» місто (Магдебург) надавало іншим містам, що переймали цю систему. Найдавнішим письмовим документом у цій правовій традиції є привілей 1188 року, виданий архієпископом Віхманом. Згодом на базі судових роз'яснень, «Саксонського зерцала», магдебурзького вейхбільду та ортілів (судових рішень) виникли різноманітні книги міського права.

Невіддільною частиною системи були вількери — місцеві акти, що приймалися міськими радами та діяли виключно в межах їхньої юрисдикції. Крім того, юристи спиралися на приватні компіляції, укладені міськими писарями та шиффенами (лавниками), а також на наукові розвідки дослідників права. Хоча у 1568 році влада Магдебурга спробувала систематизувати чинні норми, створити універсальний кодекс так і не вдалося. Відсутність єдиного зводу законів дозволяла гнучко адаптувати й видозмінювати магдебурзьке право під локальні потреби конкретних регіонів [13, с.71-76].

Магдебурзьке право стало юридичною платформою, яка впорядковувала політичні, майнові, земельні та соціально-економічні процеси [63, с.19].

У державно-адміністративному вимірі воно чітко розмежовувало місто та волость. Правова система детально регулювала статус основних верств міського населення — ремісників, купців та міщан, закладала чіткі принципи судочинства й визначала міру кримінальної відповідальності. У царині

корпоративного права ці норми визначали внутрішнє життя цехів та купецьких гільдій. Водночас регулювалися питання торгівельного обігу, спадкового права та опікунства.

За магістратською моделлю Магдебурга, виборні посади радників та бурмістрів оновлювалися щороку, тоді як лавники (судді) призначалися довічно. Загальне керівництво магістратом, який поєднував раду та колегію шиффенів, здійснював війт (фогт). За класичним магдебурзьким стандартом ця посада мала бути виборною.

Магдебурзька адміністративна модель стала взірцем для багатьох міст Центрально-Східної Європи. Головними рушіями її експансії в епоху пізнього Середньовіччя стали активна німецька колонізація та стрімка урбанізація. Правителі тогочасних держав, прагнучи розбудовувати нові міські центри, охоче видавали локаційні привілеї на їх заснування [49]. У такий спосіб магдебурзьке право, зародившись у Німеччині, спершу закріпилося в Чехії, Польщі, Угорщині та Словаччині, а згодом інтегрувалося в правову систему українських, білоруських та литовських земель [13, с.123-124].

Появу магдебурзького права на українських землях пов'язують із заснуванням перших німецьких колоній у Галицько-Волинській державі в другій половині XIII ст., коли автономний статус отримала низка міст, зокрема Холм, Перемишль, Львів, Галич та Володимир. Після входження цих територій до Королівства Польського та Великого князівства Литовського практика надання міських привілеїв продовжилася, поширюючись географічно із заходу на схід: якщо в першій половині XVII ст. магдебурзьке право охоплювало вже більшість міських центрів Правобережжя, то на Лівобережній Україні цей процес розпочався лише наприкінці XVI ст. [49]. Під впливом цієї правової моделі на українських теренах сформувався магістрат — виборний орган міського самоврядування, який об'єднував дві колегії: раду на чолі з бургомістром та лаву під керівництвом війта [50, с.3]. Протягом XIV–XV ст., на етапі адаптації німецького права, ключовою

фігурою міського управління був вїйт, у чийх руках зосереджувалися адміністративні, судово-апеляційні та поліційні важелі впливу. Він завідував міськими фінансами, представляв інтереси громади перед державною владою [13, с.187-188] і мав повноваження виносити смертні вирoki [29, с.105]. Початково посада вїйта була довічною, передавалася у спадок або надавалася за особливі заслуги, і лише згодом вона трансформувалася у виборну [44, с.3]. Тоді як вїйт очолював систему, колегія лавників безпосередньо здійснювала правосуддя у кримінальних, цивільних та майнових справах, проводила досудове розслідування, оформлювала заповіти, розподіляла спадщину, а також наглядала за дотриманням правил торгівлі, збором податків та міським благоустроєм [29, с.105]. Міська рада в Україні, як і в самому Магдебурзі, виникла пізніше за колегію лавників та інститут вїйта, спочатку відіграючи роль дорадчого органу при вїйтові. Проте внаслідок тривалого суперництва за владу реальне управління містом перейшло до ради, яку очолив один із її членів — бургомїстр [13, с.201]. З розширенням автономії компетенція міської ради охоплювала контроль за розвитком ринків та торгівлі, використанням міського майна, стягненням податків та мит, а також репрезентацію міста у відносинах із іншими органами державної влади. Рада виконувала адміністративні функції, охороняла міські привілеї, приймала до міського громадянства, здійснювала судові функції щодо комерційних суперечок і дрібних цивільних чи кримінальних справ, а завдяки праву видавати місцеві закони (вількери) реалізовувала свої законодавчі повноваження [13, с.61-62]. Згодом рада перебрала на себе здійснення поліційного нагляду, забезпечення благоустрою, встановлення мит і такс на товари споживання, затвердження громадських угод, вибори цехмістрів, опіку над удовами та сиротами, а також обов'язок запобігати сваркам, викорінювати шкідливі ігри [28, с.7] та забезпечувати мирне співжиття національних громад. При цьому для запобігання зловживанням міська рада була зобов'язана щороку презентувати детальний фінансовий звіт

про всі міські прибутки перед колегією найавторитетніших і найповажніших членів громади [31, с.147].

До складу міської ради входили радники (радці), чисельність яких, як і кількість лавників, що виконували судові функції, варіювалася залежно від волі засновника (локатора), демографічного складу та масштабу конкретного міста [31, с.159]. Зокрема, в українських містах ця колегія зазвичай налічувала від 6 до 24 осіб, які обиралися терміном на один рік. Керівництво радою здійснював бурмистр, до чийх обов'язків належали організація її роботи, вирішення питань надання міського громадянства, збереження ключів від міської каси, брам та ратуші, а також контроль за фінансовими потоками — збором податків та розподілом бюджетних коштів [13, с.203]. Для належного виконання своїх повноважень магістрат утримував канцелярію на чолі з писарем та розгалужений штат міських службовців. Серед них були інстигатор (прокурор), синдик (адвокат), возний, нотаріус, годинникар, геометр (фортифікатор), ваговий (контролер ринкових ваг), тлумач (перекладач), кат, рурмайстер (наглядач за водогоном), людвисар (пушкар), медик та інші фахівці [44, с.3].

Таким чином, магдебурзьке право, що виникло у XII ст. в Німеччині, стало однією з провідних систем середньовічного міського права, яка комплексно реформувала суспільні відносини. Його джерельну базу становили звичаєве право, правові роз'яснення «материнського» міста, магдебурзький вейхбільд, «Саксонське зеркало», ортілі, вількери, міські книги, приватні компіляції писарів і шаффарів, а також тогочасні наукові праці. Головними ознаками цієї системи були створення автономних міських громад із власними органами самоврядування, закріплення права приватної власності на міську землю й нерухомість, а також запровадження незалежного судочинства. На базі магдебурзького права сформувалася унікальна модель муніципального управління — магістрат під загальним керівництвом вейта (фогта). Магістрат об'єднував дві колегії: раду на чолі з бурмистром, яка зосереджувала в собі адміністративні функції, та колегію

шиффенів (лавників), що відповідала за правосуддя. З німецьких земель ця правова модель експансувала в Центрально-Східну Європу, а в другій половині XIII ст. поширилася й на українські території. Це зумовило переустрій українських міст за загальноєвропейським зразком, запуск роботи магістратів і появу нових інститутів міських урядовців — війтів, бурмистрів, радників, лавників та допоміжного адміністративного персоналу.

2.2. Причини та механізми отримання магдебурзького права українськими містами

Передумови надання міським центрам на українських теренах магдебурзького права зумовлювалися специфікою політичного, соціально-економічного та соціокультурного розвитку Речі Посполитої. Одним із ключових чинників модернізації міського устрою за німецьким зразком було прагнення інтегрувати тогочасні міста й державу загалом у європейський цивілізаційний простір, а також закріпити в них засади західноєвропейської культури. Цьому активно сприяла ментальна готовність тогочасного суспільства до інституційних трансформацій, а також розрахунок на те, що рецесія магдебурзького права підвищить міжнародний авторитет держави серед інших європейських монархій [42, с.155].

Водночас вагому роль відігравали й суто прагматичні політичні мотиви. На землях Великого князівства Литовського, зокрема на підпорядкованих йому українських територіях, поширення міської автономії помітно активізувалося в XVI ст. Це стало наслідком державної політики польських королів після укладення Люблінської унії 1569 року. Верховна влада прагнула до повної адміністративно-правової уніфікації внутрішнього устрою Речі Посполитої та намагалася створити універсальну модель міського самоврядування. Інструментом для реалізації цієї централізаційної стратегії й стало магдебурзьке право, яке почали масово транслювати з території Королівства Польського на міські центри Великого князівства Литовського [31, с.14].

Наприкінці XVI — у XVII ст. однією з головних політичних деструкцій у Речі Посполитій став шляхетський сепаратизм, який підривав внутрішню стабільність країни та послаблював її позиції на міжнародній арені. Стрімке розширення шляхетської демократії практично позбавляло монарха важелів впливу для стримування цих руйнівних тенденцій, тому верховна влада

чіплялася за будь-яку можливість зміцнити свої позиції. Оскільки магдебурзьке право гарантувало міщанам автономію, воно автоматично обмежувало адміністративний та судовий контроль приватних власників над містами. Королі розглядали муніципальну емансипацію як ефективний інструмент протидії шляхетському свавіллю, вбачаючи в самоврядних громадах надійних союзників, що й зумовило їхню прихильність до видання локаційних привілеїв [43, с.449].

Крім того, правителі держав, до складу яких входили українські землі, намагалися через інститут магдебурзького права та супутні преференції заручитися лояльністю міського населення. Це питання набувало особливої ваги в оборонному контексті, зокрема для прикордонних міст-фортець. За умов постійної воєнної загрози монарху було життєво важливо мати гарантії того, що міщани зі зброєю в руках захищатимуть свої оселі й триматимуть оборону під королівською юрисдикцією [59, с.56].

Паралельно діяли й потужні економічні стимули. Станом на XVI ст. господарство Речі Посполитої гостро потребувало ефективних імпульсів для виходу на якісно новий рівень розвитку. Натомість XVII ст. увійшло в історію як доба поступової стагнації міст, спровокована комплексом несприятливих чинників. Зважаючи на те, що німецьке право містило потужний потенціал для активізації ремесел та комерції, його інтеграція в міське середовище залишалася пріоритетним завданням [41, с.70].

Поряд із декларативним прагненням монархів підвищити добробут підданих, рушійною силою реформи були їхні прямі фіскальні інтереси. Через економічне піднесення самоврядних міст королівська влада розраховувала суттєво збільшити надходження до державної скарбниці, адже інтенсифікація торгівлі та виробництва створювала надійну базу для підвищення податкових зборів і мит [42, с.115].

Окрім монархів, у здобутті магдебурзького права були зацікавлені й окремі приватні власники міст. Вони прагнули не лише максимізувати власні прибутки, а й підвищити свій статус серед нобілітету, адже наявність

самоврядних інститутів перетворювала поселення на вагомі адміністративні центри, перетворюючи магдебурзьке право на тогочасний елемент престижу в Речі Посполитій [13, с.81]. Ця тенденція чітко простежується на прикладі міст Остер, Гоголів та Липове Городище: попри відсутність статусу прикордонних форпостів, вони отримали королівські привілеї на самоврядування з суто економічних міркувань завдяки активному клопотанню своїх можновладних господарів [59, с.53].

Трансформаціям у XVI–XVII ст. суттєво сприяв тогочасний доіндустріальний суспільно-економічний лад, умови якого ідеально відповідали правовій природі магдебурзьких норм. Показово, що в цей самий період у німецьких містах магдебурзьке право поступово втрачало реальні позиції, набуваючи суто номінального характеру, тоді як Східна Європа, зокрема й українські землі, перетворилася на новий потужний осередок розвитку та втілення муніципального права [42, с.117]. Важливим стимулом для впровадження самоврядування була також потреба колонізації диких територій, що яскраво проявилось під час шляхетського освоєння степового Лівобережжя. Так, за сприяння князів Вишневецьких наприкінці XVI — у першій чверті XVII ст. на засадах магдебурзького права виникла ціла мережа нових міст, серед яких Жовнин, Лубни, Пирятин, Журавка, Прилуки, Гадяч, Ромни та інші.

Поряд із цим вагомим залишався оборонний фактор, зумовлений постійною загрозою бойових дій. Прикордонне розташування українських теренів у структурі Речі Посполитої перетворювало міста на захисний бар'єр проти татарських набігів та зовнішніх інтервенцій. Саме безпекові завдання зумовили надання магдебурзьких привілеїв Корсуню та Крилову в Київському воєводстві, які мали перетворитися на потужні оборонні форпости. Оскільки міцна економіка й обороноздатність прямо залежали від демографічного фактора, уряди намагалися штучно збільшити густоту населення, особливо на порубіжжі. Надання самоврядування відкривало шлях до інших пільг, які приваблювали нових поселенців: наприклад, у

грамоті короля Стефана Баторія від 1582 року Житомиру, який уже мав магдебурзький статус, додатково гарантувався дозвіл на проведення двох щорічних ярмарків, безмитну торгівлю та виробництво й продаж напоїв.

Соціальні передумови рецесії німецького права полягали в активному формуванні міщанського стану. Досягнувши високого рівня консолідації, міщани почали відкрито вимагати автономії та інструментів захисту своїх політичних і майнових інтересів, що ставало можливим завдяки міському праву [11, с.150]. Подекуди, за наявності сильних громад, ініціатива надання привілею йшла безпосередньо від самих жителів, як це відбулося в Чигрин-Дубровську. Зміцнення міщанського корпоративізму цілком відповідало становій структурі Речі Посполитої, де кожна соціальна група мала власну правову нішу й органи влади, тому функціонування магістратів не руйнувало існуючий державний лад, а навпаки, цементувало його [59, с.53-54].

Ефективному поширенню магдебурзького права сприяли також внутрішні потреби тогочасних правових систем. Практика довела універсальність цих норм, які детально регламентували цивільне, комерційне, цехове, кримінальне, спадкове, зобов'язальне та сімейне право, а також чітко окреслювали межі повноважень міських судів, заповнюючи серйозні прогалини в місцевому законодавстві [42, с.117]. До того ж німецькі юридичні норми легко адаптувалися на українському ґрунті завдяки типологічній схожості з традиційним слов'янським правом і загальноприйнятому тогочасному принципу, згідно з яким іноземці мали право жити за законами своєї батьківщини. Це дозволяло численним німецьким колоністам легітимно користуватися своїм правом і популяризувати його серед місцевого населення [13, с.149].

Отже, стабільна динаміка надання міських привілеїв у XVI–XVII ст. була зумовлена загальними векторами розвитку Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої та Гетьманщини. Цей процес базувався на тогочасному економічному устрої, правовому універсалізмі та комплексі політичних, безпекових і соціокультурних

причин. Отримання магдебурзького права консолідувало міські громади, наділяло їх правом формувати власну адміністрацію та частково виводило з-під юрисдикції державних чиновників і приватних власників, суттєво підвищуючи правовий статус міст [43, с.449]. Важливо, що норми права дозволяли міщанам не лише сподіватися на ласку монарха, а й офіційно викуповувати самоврядні права у власників, що наближало їх до повної самостійності [61, с.363].

Унаслідок реформи магістрати отримали ексклюзивне право самостійно вирішувати питання міського громадянства [11, с.148]. Тільки рада могла приймати нових членів до громади або позбавляти міського права за серйозні провини, як-от невиконання зобов'язань, розголошення таємниць магістрату, непокору, клеми чи підбурювання до бунту проти урядників [17, с.138]. Яскравим прикладом реалізації цієї компетенції є рішення львівської ради 1605 року, яка позбавила міщанських прав відомого хроніста Йоганна Альнпеха за публічні образи магістрату та спроби спровокувати виступи міського поспільства [27, с.67].

На українських землях у XVI–XVII ст. сформувалися розгалужені муніципальні структури, які загалом копіювали владну модель Речі Посполитої. Ці особливості проявлялися в балансі сил між війтом і радою, специфіці взаємодії колегій, тривалості каденцій, штатному розкладі, номенклатурі посад, виборних процедурах та формах оплати праці службовців [13, с.187-219]. Якщо у Львові рада і лава діяли як повністю відокремлені інституції [228, с.8], то у Вінниці вони мали єдину канцелярію [3, с.377]. У містах Руського воєводства в цей час спостерігалось послаблення інституту війта: його посада ставала виборною, а реальні повноваження звужувалися суто до судових функцій через посилення міської ради [16, с.327]. Натомість у містах Великого князівства Литовського на початку XVI ст. війт зберігав диктаторські позиції, і навіть на початку XVII ст. тут фіксувалися випадки спадкового передання війтівства [13, с.189].

Кількісний склад колегій також суттєво різнився. У Тербовлі рада складалася всього з 4 осіб (по два кандидати висували староста з війтом та міщани з радцями) [28, с.8], тоді як у Львові з XVI ст. раєцька колегія взагалі трансформувалася в довічну, і нових членів кооптували самі радці без участі громади [37, с.112-113]. Посада лавника у Львові також була пожиттєвою [34, с.170], тоді як у полкових і сотенних містах Гетьманщини судову колегію повністю переобирали щороку [13, с.357-358]. Порівняльний аналіз чисельності урядовців демонструє строкату картину: рада Києва налічувала 5 радників, Жовкви — 4 [11, с.159], Львова — 12 [34, с.63], Вінниці — 8 [28, с.7], Ковеля, Володимира — по 4 [79, с.57-58; 60, с.27], а Олики, Берестечка, Кременця й Миляновичів — усього по 3 особи [38, с.60-61; 60, с.27]. Судова лава Луцька, Львова та Жовкви складалася з 7 лавників [60, с.27; 34, с.63; 11, с.159], Києва та Вінниці — з 5 [13, с.199; 28, с.7], Ковеля й Канева — з 4, Александрії — з 3, а Миляновичів — лише з 2 осіб [60, с.27; 13, с.199].

Регіональна специфіка наклала відбиток і на термінологію. Львівських райців, окрім офіційного "консули", в документах пишноманували "видатними і славні панами" [11, с.153], а саму раду — "сенатом" [13, с.201]. У Станіславі очільників ради називали "президентами" [47, с.66]. Члени лави в актах вірменського магістрату Кам'янця згадувалися як "старшини" [35, с.214], у Києві щодо них вживали назви "присяжники" або "лавничии", а саму колегію іменували "лавицею" [45, с.24]. Окрім того, судова колегія Кам'янця та Ковеля офіційно звалася "скабінатом" [38; 13, с.201], у самому ж Ковелі в другій половині XVII ст. членів ради в актових книгах часто узагальнено називали "бурмістрами" [38, с.57], а в Києві паралельно побутували терміни "райці", "радці" та "ратмани" [48].

Реальний ступінь автономії муніципальних органів прямо залежав від повноти впровадження магдебурзького права. На українських землях у складі Речі Посполитої виділяли три категорії міст: з повним правом, з неповним (так звані ратушні) та приватновласницькі. Становище великих центрів із повним обсягом прав, як-от Києва, Львова чи Кам'янця-Подільського, було

значно привілейованішим [62, с.36]. У таких містах державна адміністрація чи власники не мали права втручатися у вибори й лише формально затверджували їхні результати. Натомість у ратушних містах королівський староста міг відверто тиснути на виборчий процес і особисто призначати чиновників. У приватновласницьких містах воля магната була абсолютною — він міг легко анулювати будь-які результати голосування, якщо вони суперечили його інтересам, через що вибори там мали суто символічний характер, а ключові посади заповнювалися прямими ставлениками пана.

Масштаб розбудови міського апарату також визначався статусом міста, кількістю населення та позицією його власника. Великі економічні центри мали набагато краще організовану систему управління для забезпечення порядку й ефективного контролю. Львів, Кам'янець та Київ, окрім магістратських колегій і канцелярії на чолі з писарем, утримували цілу мережу допоміжних профільних комісій та служб. У менших містах із обмеженим магдебурзьким правом ці функції зазвичай поєднувалися або ігнорувалися [13, с.223]. Примітно, що ратушні міста взагалі не мали повноцінного магістрату. Ключові важелі управління там зосереджувалися в руках призначеного старости, який одночасно виконував обов'язки в'їта. У таких напівдемократичних центрах не існувало поділу на лаву та раду, а вся повнота муніципальної влади належала спрощеному уряду у складі двох бурмістрів [61, с.336]. Попри ці регіональні деформації, магдебурзьке право давало органам самоврядування реальну можливість контролювати ключові сфери міського повсякдення, дозволяючи громаді через інститут магістрату безпосередньо впливати на загальний політичний, господарський та культурний розвиток [13, с.61-62].

Самоврядний статус міст із магдебурзьким правом гарантував їм судовий імунітет, що дозволяло самостійно розробляти норми кримінального й цивільного законодавства, проводити досудове слідство, чинити правосуддя та контролювати виконання вироків. Крім того, муніципалітети володіли законодавчими повноваженнями: міські ради видавали

загальнообов'язкові для місцевого населення нормативно-правові акти — вількери, дія яких обмежувалася територією їхньої юрисдикції [43, с.450].

Суттєві преференції надавалися містам і у фінансовій сфері. Замість хаотичних поборів норми магдебурзького права зобов'язували магістрат щорічно виплачувати власнику фіксовану суму, тоді як решта накопичених коштів залишалася в розпорядженні міського уряду [43, с.450]. Отримані привілеї забезпечували стабільні джерела фінансових надходжень завдяки праву самостійно оподатковувати місцевих жителів, що заклало міцний фундамент для муніципальної спроможності [62, с.36]. Для підвищення прозорості фінансової системи міщани створювали спеціальні контролюючі органи, зокрема лонгерію, яка ретельно перевіряла доходи й видатки міської скарбниці [65, с.3].

Прагнення громади контролювати діяльність магістрату та підвищувати ефективність його роботи зумовило появу спеціальних наглядових інституцій. В українських містах ця практика реалізувалася через створення міщанських колегій різної чисельності: у Львові діяла колегія «40 мужів», у Самборі та Кременці — «24 мужів», у Жовкві [13, с.216-217] та Козельці [64, с.68] — «12 мужів», в Олиці та Ковелі — «30 мужів» [38, с.60], а гмінна колегія Вінниці складалася з 12 осіб [3, с.375]. Проте така практика не була повсюдною: навіть у такому великому центрі, як Київ, постійно діючого органу громадського контролю за магістратом не існувало [58, с.374]. Разом з адміністративними правами самоврядні громади виборювали право власності на природні ресурси, що дозволяло їм безперешкодно використовувати прилеглі поля, ліси, річки та озера для внутрішніх потреб [33, с.50]. Показником вищого суспільно-правового статусу та невіддільним атрибутом діловодства міст ставала власна символіка — офіційні герби та печатки, які обов'язково скріплювали муніципальну документацію [50, с.18; 43, с.450].

Важливою перевагою самоврядування була здатність міст автономно підтримувати правопорядок і безпеку. За нічний спокій мешканців та координацію вартових відповідав нічний бургомістр; пушкар забезпечував

належний стан міського арсеналу, а трубач сповіщав громаду про пожежі чи ворожі напади. Магістрати утримували розвинені поліцейські структури, де пахолки виконували загальні поліційні функції, ціпаки несли варту біля міських брам, а також діяли спеціальна торгова поліція та загони гайдуків, які охороняли вищих посадовців [13, с.223].

У багатонаціональному середовищі українських міст магдебурзьке право, особливо в межах Речі Посполитої, ставало інструментом гармонізації міжетнічних відносин шляхом створення окремих національних юрисдикцій. Найчисельніші етнічні спільноти отримували право на власну адміністрацію, суд і контроль над своїми кварталами. Класичним прикладом такого устрою став Кам'янець, де паралельно функціонували самостійні українська, польська та вірменська громади [63, с.19]. Своєрідною автономією користувалося й єврейське населення: у деяких містах юдеї здобували право на заснування власного кагалу та суду [38, с.58], звільнялися від підпорядкування магістрату і підлягали виключно юрисдикції королівського воєводи [13, с.229].

Німецьке право на юридичному рівні забезпечувало участь православного українського населення в муніципальному управлінні, що неодноразово підтверджувалося королівськими постановами. Навіть у Львові, де руська громада перебувала в чисельній меншості, закон закладав паритет прав між православними й католиками та передбачав суворі санкції за його порушення. На практиці, однак, через гостру політичну й комерційну конкуренцію, яка часто прикривалася конфесійними гаслами, православні міщани наражалися на відчутні перешкоди. Ступінь інтеграції різних етноконфесійних груп у магістрати суттєво відрізнявся залежно від регіону. Якщо в Кам'янці домінували поляки-католики, то в Києві, Ковелі та Олиці православне руське населення мало міцні позиції. У київському уряді православні практично повністю контролювали управління, хоча формальних обмежень для католиків, вірмен, греків чи татар не існувало [13, с.204]. У Ковелі станом на 1646 рік русини складали абсолютну більшість магістрату

(5 із 7 урядників), а в Олиці до колегії «30 мужів» входило лише двоє католиків [38, с.62-63]. Подекуди, як-от у Чернігові, виборче право поширювалося й на представників греко-католицької (уніатської) конфесії, що уможливлювало спільне засідання в магістраті православних, католиків та уніатів [59, с.54].

Найвищим політичним і правовим статусом серед українських міст володів Львів, який користувався найширшими межами автономії, запозиченими у провідних європейських центрів. Львів виступав головним апеляційним хабом для інших руських міст: судові справи з регіону могли передаватися до вищих інстанцій — Краківського замку, комісарів шести міст чи короля — лише після розгляду у львівському апеляційному суді. Львівська рада володіла винятковим «правом горла» (винесення смертних вироків), а королівські воєводи не мали права скасовувати рішення місцевого лавничого суду. Міська юрисдикція дозволяла львівським службовцям розшукувати й затримувати злочинців по всій території Руського воєводства. Потужний фінансовий потенціал дозволяв львівській раді кредитувати державні установи, магнатів і навіть монархів, а саме місто належало до вузького кола самоврядних центрів Речі Посполитої, які мали право голосу на загальнодержавних сеймах та під час елекції (обрання) короля [11, с.140-154].

Попри всі переваги, магдебурзьке право не створило абсолютно уніфікованої системи розвитку українських міст. Реальне політичне й економічне становище кожної конкретної громади залежало від обсягу та змісту індивідуальних привілеїв, отриманих разом із самоврядним статусом. Теоретично німецьке право заклало надійний фундамент для інституційного піднесення та формування міст як самостійної політичної сили. Завдяки розгалуженому апарату управління громади отримали важелі для самостійного судочинства, законотворчості, регулювання фінансів, оборони та внутрішньої станової політики. Проте через неоднорідність розбудови самоврядних інститутів та різний набір гарантованих преференцій

практичне становище українських міст залишалося глибоко диференційованим, а в багатьох випадках — доволі вразливим перед зовнішнім тиском.

Розділ 3. Судові та управлінські функції міського самоврядування

Завдяки впровадженню магдебурзького права суттєво змінювалося правове становище міських жителів: із підданих вони перетворювалися на повноправних громадян, які спільно формували міську громаду. Такий перехід супроводжувався наданням міщанам низки привілеїв [63, с.12].

Незважаючи на переваги, набуття громадянства вимагало відповідності чітким критеріям. Претендент мусив сповідувати християнство, мати високі моральні якості, володіти міською нерухомістю та перебувати у шлюбі. Чесність і порядність кандидата підтверджувалися рекомендацією авторитетної особи, офіційним листом із попереднього місця проживання або письмовою порукою двох чинних громадян міста. Потрібно було також сплатити фінансовий внесок до бюджету. Від цієї плати звільняли лише тих фахівців, чия присутність була критично важливою для розвитку міста: дефіцитних ремісників, медиків та службовців органів самоврядування. Водночас в українських реаліях існували жорсткі станові та етнорелігійні обмеження — право на громадянство не надавалося шляхті, духовенству, жебракам, євреям, а також мешканцям приватних юридикацій (юрідик). Юридичне оформлення статусу завершувалося складанням урочистої присяги перед міською радою [13, с.226-228].

Статус громадянина не переходив у спадок автоматично. Кожна особа, яка народилася в місті, після досягнення повноліття мала пройти процедуру його юридичного підтвердження, хоча для представників найвпливовіших і найзаможніших родин інколи робили винятки [11, с.149].

Соціальне розшарування всередині міського соціуму зумовило появу диференційованого підходу до нових громадян. Зокрема, у Львові тексти присяг для купців, ремісників, дрібних торгівців та жителів передмість відрізнялися. Різниця й розмір грошового збору, який коливався у межах від 5 грошів до 56 злотих [34, с.104].

Натомість в українських містах, розташованих на кордоні з Диким Полем, вимоги були значно ліберальнішими через постійну загрозу та потребу в людських ресурсах. Там для отримання громадянства часом вистачало лише складання присяги, а самі міщани додатково отримували захист від королівської влади [13, с.228].

Окрім майнового й вікового цензу, до претендентів на керівні посади висували низку морально-етичних вимог. Урядовцем міг стати лише законнонароджений чоловік, який перебував у шлюбі (при цьому виключався факт подружньої зради з будь-якого боку), не займався лихварством, твердо тримався християнської віри, відзначався розумом, чесністю та повагою до правди [29, с.94-95; 28, с.8]. Водночас діяв ценз фізичного здоров'я: особи з вадами, що заважали виконанню адміністративних функцій (наприклад, глухота чи німота), не могли претендувати на посади в магістраті [11, с.170].

Після обрання кожен посадовець складав урочисту присягу. Він зобов'язувався вірно служити громаді, діяти справедливо й неупереджено (не зважаючи на підкупи чи залякування), захищати міські права, дбати про розвиток міста, зберігати таємниці урядування, а також опікуватися вдовами й сиротами [11, с.156-157].

Робота в органах самоврядування була почесною та високооплачуваною. Урядовці звільнялися від державних повинностей, мит і податків. Вони мали право на частку від судових зборів, штрафів, будівництва, а також прибутки від міських крамниць, корчм, млинів і лазень. Окремим джерелом доходу було володіння ставками й млинами та право на ведення торгівлі. Крім того, міщани забезпечували урядовців продовольством і святковими підношеннями (наприклад, у Києві до Різдва та Великодня їм дарували по 10 відер меду й пива). У деяких центрах, зокрема в Києві, передбачалися постійна заробітна плата та пенсійне забезпечення [13, с.188-190]. Так, станом на 1560 рік річний оклад бурмистрів і радників становив 300 злотих, а ввійти у 1645 році отримували 500 злотих [11, с.155].

Пенсійні виплати для колишніх бурмистрів (у 1625 р.) складали 80 злотих, а для радників (у 1642 р.) — 60 злотих [13, с.215].

Магістратська служба суттєво піднімала й соціальний статус особи. Яскравим прикладом є Київ, де інститут війтівства фактично інтегрувався у військовий стан. Це дозволяло київським війтам перетворюватися на напівшляхту, здобувати нові привілеї та, подібно до шляхетського стану, користуватися особистими сигнетами й печатками [58, с.226; 45, с.196].

Обрання до магістрату відкривало значні кар'єрні перспективи через гнучку систему внутрішньої ротації кадрів. Часто особи, які вже мали досвід роботи радниками, згодом переходили на посади лавників або займали інші урядові позиції [17, с.66]. У Вінниці за потреби бурмистри могли тимчасово виконувати обов'язки війта, а колишні війти після завершення каденції зазвичай поповнювали лави бурмистрів [3, с.337-338]. У Києві магістрат поділявся на «рочних» (щорічно змінних) та «тогорочних» урядовців. До першої групи належали чинний бурмистр, 2–3 лавники та радці. Решта формувала «стару раду», де посади обіймали пожиттєво. На відміну від коронних міст, київська «стара рада» зберігала значний дорадчий голос і серйозно впливала на «нову раду», а її представникам могли доручити обов'язки лентвійта. За відсутності чинного бурмистра його функції виконував старший райця [45, с.196]. У Львові раецька колегія з часом перетворилася на повністю пожиттєву структуру. Вакансія з'являлася лише в разі смерті райці або за спеціальним королівським рескриптом, причому зовнішнє втручання у вибори заборонялося. Королівські декрети 1541 та 1578 років чітко регламентували право обирати нових радців виключно з-поміж чинних лавників [37, с.112-113].

У містах, що керувалися магдебурзьким правом на теренах Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, виборче право належало виключно особам із офіційним статусом міського громадянина [32, с.25-31]. Натомість у Гетьманщині це право поширювалося на всіх жителів. Це свідчить про те, що в лівобережних містах козацької

держави не завжди дотримувалися суворого поділу населення на громадян і негромадян із чітким розмежуванням їхніх прав [13, с.348-349].

Загалом магдебурзьке право гарантувало міщанам особисту свободу, право на вільний вибір професії, заняття торгівлею, купівлю нерухомості та спадкові привілеї [32, с.25-31]. Набуття громадянства також було обов'язковою умовою для легального зайняття ремеслом та інтеграції до цехових структур [17, с.58].

Окрім фінансових зобов'язань, міщани в містах із магдебурзьким правом залучалися до виконання різноманітних натуральних повинностей. Пріоритетною та водночас почесною серед них вважалася оборонна функція. Крім того, на міську громаду покладался обов'язок розбудовувати й економічно зміцнювати поселення, що виступало однією з ключових умов надання самоврядування. Подекуди зберігалися й старі обов'язки на користь державного замку або центральної влади [24, с.225].

Наприклад, у 1578 році рішенням сейму було створено спеціальний військовий підрозділ. Згідно з постановою, королівські міста зобов'язувалися постачати певну кількість навчених і добре озброєних піхотинців («пахолків»). Утім, на практиці правова автономія дозволяла деяким українським містам саботувати подібні розпорядження: зокрема, Володимир та Луцьк офіційно відмовилися виконувати цю державну ухвалу [32, с.43].

Економічне піднесення, спровоковане магдебурзьким правом, заклало підґрунтя для формування заможного прошарку українського міщанства. Багаті міщани прагнули інтегруватися до привілейованих кіл суспільства, що нерідко виражалося в укладанні шлюбів із представниками шляхетського стану [45, с.37].

Поступово фінансова еліта почала концентрувати у своїх руках і політичні важелі. Попри прямі заборони магдебурзького права, у XVI столітті чітко окреслилася тенденція до олігархізації міського управління. Це явище набуло поширення як у містах під владою Речі Посполитої, так і на території Гетьманщини [11, с.162]. Наприклад, у Луцьку в XVII столітті

магістратські посади фактично монополізували три шляхетські родини: Загоровські, Кордиші та Рогозинські [15, с.4-5].

Нерідко зловживання владою призводили до того, що міщани скаржилися на незаконні грошові побори, які магістрат запроваджував в обхід чинного законодавства [54, с.17].

Для врегулювання постійних внутрішніх конфліктів та зняття соціальної напруги міщанам було надано право формувати спеціальні контролюючі органи. Вони стежили за прозорістю роботи урядовців, а до їхнього складу зазвичай обирали представників середнього статку — авторитетних купців та ремісників.

Впровадження магдебурзького права відіграло фундаментальну роль у трансформації міщанства в окремий, правово захищений соціальний стан. Надання міського громадянства та відповідних привілеїв суттєво підняло суспільний статус міських жителів.

Самоврядування дозволило систематизувати податкову систему й повинності, покращило цивільно-правове становище жінок, а також створило механізми підтримки міської бідноти та консолідованої протидії тогочасним викликам.

Попри очевидний прогрес, реальний обсяг прав і можливостей конкретного міщанина все одно залежав від зовнішніх факторів: геополітичного статусу міста, релігійної та національної приналежності особи, її професії та навіть району проживання. Магдебурзьке право створювало оптимальні умови для соціально-економічного розвитку, проте регулярні втручання ззовні у справи громад та внутрішні конфлікти, спричинені олігархізацією влади у XVI–XVII століттях, тривалий час залишали правове й фінансове становище багатьох міських жителів досить нестабільним.

Розділ 4. Міські магістрати та економічне становище міст

Ось перефразований варіант вашої третьої частини разом із підсумковими висновками. Текст повністю адаптовано під науковий стиль, структуровано для зручності читання та очищено від синтаксичних повторів із безумовним збереженням усіх посилань на першоджерела.

Надання магдебурзького права зазвичай супроводжувалося пакетом економічних привілеїв, покликаних стимулювати розбудову міської інфраструктури та торгівлі. Важливим інструментом інтенсифікації міського господарства було тимчасове звільнення нових або відновлюваних міст від загальнодержавних зборів (так звані «слободи»). Наприклад, у 1519 році Жигмонт (Сигізмунд) I звільнив приватне місто Язловець від сплати чопового податку на два квартали задля прискорення його комерційного розвитку [57, с.980].

Автономний правовий статус суттєво підвищував шанси міських центрів на швидку регенерацію після руйнувань. Так, у 1504 році король Олександр Ягеллончик на вісім років звільнив від оподаткування Судову Вишню, що зазнала значних збитків унаслідок татарського наїзду [50, с.28]. Аналогічно у 1617 році Жигмонт III дозволив Луцькому магістрату спрямувати всі кошти, отримані від реалізації дьогтю, смоли та сіна, виключно на ліквідацію наслідків масштабної пожежі.

Одним із найпотужніших протекціоністських інструментів захисту місцевого купецтва було право складу. Згідно з цим привілеєм приїжджі торговці зобов'язувалися продавати свій крам у місті лише гуртом і виключно місцевим жителям протягом чітко визначеного терміну. Іноземні та транзитні купці не мали права оминати такі міста й мусили рухатися лише заздалегідь затвердженими торговельними шляхами.

Право складу могло мати товарну специфікацію. Луцьк, наприклад, володів монополією на склад і роздрібний продаж солі, за що міщани сплачували спеціальний збір — сольницю. Подібні соляні склади функціонували в Кременці, Шаргороді та Новом Костянтиніві. Натомість

Кам'янець, Могилів та Чечельник контролювали склад винної продукції. Крім того, у деяких регіональних центрах діяли склади воску, дубової кори та в'яленої риби.

Проведення регулярних ярмарків та щотижневих торгів забезпечувало інтеграцію міст у міжнародну й внутрішню систему ринкових відносин. Завдяки цьому купці з Кам'янця налагодили постійні торговельні контакти з державами Сходу, Кримом, Прибалтикою, а також країнами Південно-Східної та Центрально-Східної Європи [35, с.279-287].

Календар проведення великих ярмарків синхронізувався на державному рівні так, щоб вони не збігалися у часі в сусідніх містах, забезпечуючи безперервний рух купецького капіталу. Традиційно вони тривали від 2 до 3 тижнів і прив'язувалися до великих релігійних свят [7, с.321].

За несприятливих обставин або через воєнну загрозу торги могли скасувати. Так, у 1503 році у Львові з міркувань безпеки та запобігання пограбуванню купців не відбувся традиційний ярмарок на день святої Агнети [27, с.157]. Магістрати та королівська влада також моніторили рентабельність торгів: якщо ярмарок у певний день не приносив місту очікуваного доходу, його ліквідовували. Зокрема, у Львові після аналізу прибутковості від ярмарків на св. Трійці, св. Агнети та св. Маргарити останній у 1540 році був скасований Жигмонтом I як «шкідливий та некорисний для міста» [27, с.238].

Внутрішній обмін товарами між містом і селом відбувався під час щотижневих торгів, до участі в яких активно залучалося селянство [16, с.11]. Магістрат жорстко контролював торговельний простір: праворуч ради належало визначення та зміна кількості торгових яток на ринковій площі [25, с.213].

Для оптимізації зовнішньоекономічних зв'язків міста отримували право утримувати офіційних товмачів (перекладачів). Окрім того, важливим джерелом збагачення громади було право милі — територіальна монополія на виробництво та збут певної продукції навколо міста. Наприклад, у 1552

році Жигмонт II Август надав Луцьку привілей, який забороняв функціонування будь-яких корчм, підконтрольних приватним особам, у радіусі півмилі від міських меж [36, с.202].

Магдебурзьке право легітимізувало розбудову комунальних та комерційних об'єктів: шинків, гостинних дворів, крамниць і торговельних лавок [7, с.327]. Так, у 1592 році Корсунь отримав право на вільне шинкування пивом і медом. У 1571 році Жигмонт II Август санкціонував зведення хлібних яток на площі Ринок у Львові [27, с.370], а Кам'янецький магістрат у 1647 році виділив частину доходів від підпорядкованого села Кормильча на фінансування міського хлібного магазину (складу).

Міські уряди намагалися монополізувати прибуткові промисли: броварство, солодовництво, рибальство та млинарство [50, с.34], використовуючи для цього *право пропінатії* (виключне право на виготовлення та продаж алкоголю) [20, с.12]. У 1503 році львівські райці отримали дозвіл на облаштування рибних ставків біля річки Брюховиці [27, с.152]. У 1542 році Жигмонт I передав керівництву Львова Зимноводський солодовий млин із правом на третину чистих прибутків [27, с.256]. Місто Межиріч (1505 р.) отримало дозвіл на безмитну торгівлю напоями, а Канів (1661 р.) закріпив за собою право на володіння комунальним млином. У XVII столітті інфраструктура розширилася за рахунок промислового будівництва: Чернігів у 1663 році здобув право на спорудження цегельень [33, с.50], а Горохов — міської олійні [27, с.95].

Стабільність міського бюджету забезпечувалася системою локальних зборів, серед яких виділялися штукове, вузлове, стрихульне [27, с.428-430], а також торгове, вагове, мостове й помірне мита. Вагомий дохід приносила оренда лазень, різниць і організація транспортних переправ [16, с.311]. Київський магістрат у 1611 році домогся права на збір коштів із річкових перевезень. Схожий привілей на збір мита за переправу через Десну отримав у 1623 році Чернігів; одночасно там збудували два гостинних двори для іноземних купців (окремо для московських та для тих, що прибували з Речі

Посполитої) [33, с.50]. У 1542 році Львів отримав у власність міську стригальню сукна й міську вагу разом з усім комплексом доходів від них [27, с.253].

Окремі привілейовані міста виборювали право на безмитну торгівлю чи транзит у межах цілої держави. У Великому князівстві Литовському цим правом володіли Вінниця (з 1558 р.) [36, с.24] та Канів [36, с.203]. У Коронних землях подібні преференції мав Тернопіль (з 1550 р.) [25, с.59]. Водночас діяли й паритетні норми для іноземних контрагентів: наприклад, у 1558 році Жигмонт II Август заборонив львівському магістрату чинити перешкоди діяльності купців із Кракова [25, с.77].

Прикладом адміністративного регулювання ринку є протидія львівського магістрату грецьким виноторговцям у 1554 році. Останні, порушуючи звичаї, складували бочки з мальвазією та мускателем у приватних будинках і диктували задорого власні ціни через посередників. Завдяки королівській грамоті львів'яни зобов'язали грецьких купців продавати вино виключно з возів безпосередньо на ринку протягом обмеженого 4-тижневого терміну [27, с.338].

Попри декларовану свободу торгівлі, магістрати часто вдавалися до дискримінаційних заходів на національно-конфесійному ґрунті, намагаючись стримати конкуренцію з боку єврейського капіталу. У Києві королівський декрет 1619 року повністю заборонив євреям купувати нерухомість у межах міста й вести комерційну діяльність. У Кам'янці діяв ценз осілості, який забороняв єврейському населенню селятися й торгувати ближче ніж за 3 милі від міських мурів. У Кременці обмеження мали товарний характер: євреям заборонялося виробляти й продавати пиво, мед і вино.

Окрім етнічного фактора, міська рада регулювала торгівлю з огляду на майновий стан громадян. Для запобігання внутрішнім конфліктам у 1580 році у Львові було видано декрет із чітким переліком товарів, якими дозволялося торгувати збіднілим купцям. Спроби дрібних торговців

реалізовувати дорожчу продукцію, закріплену за крамницями багатих купців, каралися конфіскацією майна [27, с.44].

Для захисту інтересів місцевих купців на міжнародному рівні деякі міста володіли репресаліями — правом заарештовувати майно іноземних купців, якщо держава, з якої ті прибули, вчиняла протиправні дії щодо міщан чи завдавала їм фінансових збитків [27, с.193].

Економічні преференції безпосередньо стимулювали демографічне зростання міст, забезпечуючи промисли робочою силою [7, с.56-68]. Протягом другої половини XVI — першої чверті XVII століття чисельність населення у Вінниці та Житомирі подвоїлася, у Києві зросла в 3,6 раза, у Каневі — в 4 рази, а в Черкасах — у 5 разів [42, с.116].

Це зумовило диверсифікацію ремесла та зростання кількості цехів. Підпорядкування цехових структур магістрату дозволяло урядовцям контролювати обсяги виробництва, технологічні стандарти та канали збуту [51, с.33]. Рада виступала вищою апеляційною інстанцією у внутрішньоцехових суперечках і затверджувала майстрів. Наприклад, 19 березня 1586 року Львівський магістрат, попри опір цехової старшини, своєю постановою офіційно затвердив братів Юрія та Івана Козьмичів на посадах майстрів у цеху сідлярів і поворозників [27, с.49]. Найважливіші промислові центри держави отримували додаткові коронні привілеї для підтримки ремісників [27, с.123].

Магдебурзьке право у великих поліетнічних містах також гарантувало автономію національних громад через наділення їх землею під фільварки. Це створювало підґрунтя для відносної економічної незалежності різних етнічних груп. Зокрема, у Кам'янці польські фільваркові угіддя розташовувалися у західній частині міста, вірменські — у східній, а руські (українські) — на півдні Старого міста [35, с.216].

Головною ж деструктивною проблемою для міської економіки, особливо на землях Речі Посполитої, залишалися юридики — приватні світські чи духовні володіння всередині міста, які користувалися

екстериторіальністю й не підпорядковувалися магістрату. Купці та ремісники юридик не платили податків до міської скарбниці й не виконували загальноміських повинностей [34, с.100-102].

Специфіку цього явища ілюструє грамота Жигмонта II Августа від 1568 року, яка повністю звільняла будинок луцького міщанина Василя Коляди та його спадкоємців від усіх міських зборів, виводячи його з-під юрисдикції магістрату. Крім того, магнати часто самовільно захоплювали міські землі під нові юридики. Так, луцькі міщани офіційно скаржилися на шляхтянку Дахнову, яка незаконно привласнила частину міської орної землі біля свого передміського фільварку, заселила її власними підданими, відкрила там непідконтрольні магістрату ятки, корчми та організувала регулярні торги [24, с.173].

Водночас ремісники в юридиках, будучи вільними від суворих цехових обмежень, мали більше простору для технологічного новаторства й виготовляли якіснішу, конкурентоспроможну продукцію [7, с.130]. Проте економічне суперництво нерідко виливалося в силові протистояння між магістратами та власниками юридик, що підривало міське господарство [54, с.17].

Впровадження магдебурзького права мало глибокий позитивний вплив на формування та еволюцію міського соціуму й економіки на українських землях у XVI–XVII століттях. Надання самоврядування запустило процеси інституціоналізації міщанства як окремого, юридично захищеного суспільного стану, наділеного особистою свободою, майновими правами (включаючи безперешкодне спадкування та купівлю нерухомості) і правом вибору професії. Магістрати отримали легальні важелі для формування міського бюджету через систему локальних податків та зборів, а також інструменти протекціоністського захисту внутрішнього ринку (право складу, право милі, клеймування товарів та фіксація цін). Самоврядування дозволило оптимізувати й упорядкувати податковий тягар, звільнити міщан від частини важких загальнодержавних натуральних повинностей, покращити цивільно-

правове становище жінок і забезпечити базовий соціальний захист незаможних верств.

Водночас ефективність реалізації потенціалу магдебурзького права суттєво обмежувалася низкою внутрішніх та зовнішніх суперечностей. Соціально-правове становище мешканців не було однорідним: воно прямо детермінувалося майновим цензом, релігійною та етнічною приналежністю (що виражалося у жорстких обмеженнях для єврейського населення), а також специфікою локального законодавства (наприклад, суворим поділом на громадян і негромадян у Речі Посполитій, на відміну від більш ліберальної практики Гетьманщини). Внутрішня криза самоврядування у XVI–XVII століттях виявилася в тенденціях олігархізації міської влади, монополізації магістратських посад окремими родинами та фінансових зловживаннях, що змушувало громаду створювати додаткові контролюючі органи з-поміж представників середнього статку. На економічному рівні серйозними перешкодами стали заорганізованість цехового виробництва, загальна монетарна нестабільність у державі, регулярні стихійні лиха та прогресуюче зростання кількості екстериторіальних юридик, які вимивали значні території та фінансові ресурси з-під контролю магістратів.

Проте у тих міських центрах, де норми магдебурзького права вдалося реалізувати найповніше, а географічне розташування збіглося з головними торговельними артеріями, самоврядування заклало міцний фундамент для їхньої швидкої урбанізації, демографічного піднесення та перетворення на провідні торговельно-економічні й адміністративні центри українських земель.

Розділ 5. Вплив міського самоврядування на містобудівні процеси та фортифікацію.

Муніципальне самоврядування мало визначальний вплив на формування нового просторового та архітектурного образу українських міст у XVI–XVII століттях. Надання магдебурзького права створювало юридичні й матеріальні передумови для їхнього територіального розростання, оскільки в локаційних привілеях часто містилися пункти про розширення міських меж та виділення міщанам земельних ділянок за ними. Оскільки такі привілеї місто могло отримувати кілька разів, виникали умови для постійної урбанізації, що чітко простежується на прикладі Львова. У 1503 році під управління львівських райців перейшли землі біля річки Брюховиці, у 1525 році король Сигізмунд III своєю постановою поширив міську юрисдикцію на села Зубра і Сихів, у 1547 році місто отримало території на березі Полтви та дозвіл викупити село Скнилів, а в 1554 році Сигізмунд II дозволив придбати королівські маєтки в селах Козичі, Ємеліни й Яромирка для користування ними протягом 20 років [13, с.122; 27, с.152, 188, 280, 294, 339].

Важливою рисою самоврядних міст була чітка визначеність і впорядкованість їхньої структури. На українських землях переважав прямокутно-квадратний план забудови із відцентровою системою розташування вулиць, де композиційним та суспільним центром виступала ринкова площа. Вона зосереджувала політичне, економічне та культурне життя, слугувала місцем для торгів, ярмарків, святкувань і міської комунікації [55, с.209; 56, с.934]. Форма ринкових площ суттєво відрізнялася: прямокутні площі мали Болехів, Калуш, Судова Вишня, Збараж, Тернопіль, Гримайлів, Теремовля, Устя Зелене та Шаргород; квадратні переважали в Радехові, Косові, Копичинцях, Дубровиці й Брацлаві; трапецеподібні були характерні для Бережан, Бучача, Микулинців, Долини, Тисмениці та Житомира, а трикутні — для Товстого, Устечка й Олики. У Корці ринок мав восьмигранну форму, у Сидорові — вигляд розгалужених вулиць, а в деяких

випадках, як-от у Бучачі, Струсові, Бердичеві та Чуднові, траплялися нерегулярні або лише частково впорядковані площі [55, с.209].

Незамінним символом магдебурзького права та міської ідентичності була ратуша — будівля магістрату, де проходили засідання урядовців. На початкових етапах локації її зводили в центрі ринкової площі задля зручного комунікаційного сполучення. Габарити й архітектурний стиль фасадів ратуші залежали від часу будівництва, розміру площі, фінансового стану та політичного статусу міста в регіоні. Багаті великі міста споруджували кам'яні ратуші, тоді як менші будували дерев'яні [13, с.84; 46, с.146]. Зазвичай вони були прямокутними у плані й містили залу для нарад, судову палату та вартівню [46, с.146]. Поруч або в самому об'ємі будівлі зводили сторожову вежу з дзвонами, міським гербом та годинником, який регулював повсякденне життя міщан [34, с.64; 46, с.196]. Під підвалами ратуші дозволялося облаштовувати в'язниці або склади для товарів [47, с.68; 98, с.68]. Поруч на площі обов'язково будували церкву, що символізувала Божу опіку [67, с.700].

Навколо ринку формувалася розвинена міська інфраструктура: торгові ряди, крамниці, лазні, постригальні, шпиталі, торгові склади та купецькі садиби [48; 56, с.934]. У великих центрах з'являлися спеціалізовані об'єкти, наприклад, у Львові було збудовано пошту й аптеку [34, с.117; 39, с.70], а у Жовкві закладено парк і звіринець [21, с.272]. Важливим елементом світської забудови стали міщанські кам'яниці — вишукані муровані будинки багатих купців та шляхтичів, прикрашені рустуванням, скульптурами, атиками й білокам'яними порталами [34, с.95]. У багатонаціональних містах зазвичай дотримувалися квартальної забудови з окремими зонами для різних етнічних громад, проте інколи міста отримували право на вільне розселення; зокрема, у 1555 році король Сигізмунд Август дозволив українцям та євреям у Кам'янці мати власні садиби у польських кварталах [101; 215].

Через високу загрозу пожеж у щільній дерев'яній забудові міські уряди забороняли зведення будинків з ґанками чи іншими прибудовами [27, с.207]

та рекомендували переходити на муроване будівництво. Для забезпечення міщан матеріалами функціонували цегельні, створення яких іноді чітко регламентувалося привілеями, як-от у Чернігові у 1623 році, де передбачалося заснування 10 цегельень [33, с.50]. Нагляд за дотриманням будівельних і санітарних норм покладался на спеціальні структури та посадових осіб. У Львові у 1604 році для цього створили будівельну комісію з представників ради, лави та колегії «40 мужів» [13, с.225], а в містах підконтрольних Речі Посполитій існувала окрема посада будівничого, який стежив за станом громадських споруд. Благоустрій та чистота вулиць фінансувалися за рахунок спеціальних мит і податків, дозволених магдебурзькими грамотами. У 1506 та 1532 роках королі надали Львову право збирати мостове мито з навантажених возів та приїжджих купців від волів для утримання інфраструктури [27, с.164, 216]. У 1530 році міщани Глинян отримали аналогічне право збору мостового на Полтві за умови ремонту місцевого моста [25, с.46], а мешканців Горохова зобов'язували утримувати й лагодити міську дамбу. Окремі збори запроваджувалися для ремонту водопроводів та колодязів [13, - с.224].

Приділення більшої уваги санітарному стану привело до появи систем міських водогонів і каналізації [1, - с.63]. За чистістю вулиць стежили спеціальні службовці; у Львові цим займався старший пургант із сезонними помічниками, волами та візником, а також окремі економи, які дбали про вивезення бруду [37, с.112]. Для покриття цих витрат магістрати могли збирати кошти з приїжджих купців, як це дозволив Сигізмунд Август місту Бару у 1552 році. Багатші міста також проводили брукування своїх вулиць [47, с.62], а формування кількох національних громад у межах одного міста зумовлювало появу окремих кладовищ для поховання представників різних національностей.

Важливим чинником розвитку міст з магдебурзьким правом була оборона, що відображалось у збільшенні кількості та модернізації фортифікацій: замків, фортець, оборонних веж, мурів, городней, ровів із

водою та частоколів [39, с.80; 47, - с.48; 87, с.200]. У малих містах укріплення здебільшого залишалися дерев'яними, а у великих — мурованими [32, с.42]. Грамоти часто чітко прописували оборонні повинності міщан. Так, Трипільлю самоврядування було надано за умови, що власники міста з роду Дідовичів-Трипольських зобов'язуються збудувати міський замок. Грамоти Горохова (1600 р.) та Лисянки (1622 р.) вимагали від громадян зміцнювати міста валами, баштами й парканами для захисту від татарських набігів [27, с.135]. Роботи з розбудови замків могли розподілятися між різними верствами: у Брацлаві шляхта (зем'яни) будувала міст і шукала для нього деревину, а міщани підвозили ліс, надавали теслярів та безпосередньо відповідали за зведення чотирьох городень і веж [24, с.226]. Через високу оборонну значущість у XVII столітті деякі замки перебудовували за провідними європейськими зразками. Бережанський замок модернізували за новоголландською системою, для будівництва Барського замку використали проект французького інженера Гійома Левассера де Боплана, а Збарзького — італійського архітектора Вінченцо Скамоцці. Оборонний чинник впливав і на культову та громадську архітектуру. Храми, монастирі, ратуші, воскобійні, дзвіниці, кам'яниці й млини часто зводилися з каменю та мали власні оборонні елементи [18, с.178]. Прикладом є Теребовля, де в XVII столітті спорудили оборонну церкву святого Миколая та мурований монастир кармелітів із костелом, оточений стінами з чотирма двоярусними наріжними вежами з бійницями.

Надання магдебурзького права відкрило шлях європейським архітектурним стилям в українське середовище. У XVI–XVII століттях над оновленням міст працювало чимало іноземних архітекторів, які входили до місцевих цехів. Саме завдяки залученню італійських майстрів, таких як Павло Красовський, Петро з Барбони та Павло Домінічі Римлянин, у другій половині XVI століття вдалося відбудувати зруйнований пожежею Львів у ренесансному стилі. Згодом ренесанс вплинув на архітектуру Володимира, Луцька, Острога та інших західноукраїнських міст, а в XVII столітті почав

поширюватися на територію Подніпров'я. Отже, магдебурзьке право стало потужним поштовхом для еволюції українського містобудування, забезпечивши міста юридичною, матеріальною та фінансовою базою для територіального розширення, контрольованої забудови, покращення санітарного стану, посилення обороноздатності та інтеграції західноєвропейських архітектурних впливів.

У XVI–XVII століттях оборонний чинник був одним із визначальних у розвитку міст, які володіли магдебурзьким правом. Для підвищення загального оборонного потенціалу від міської влади могли вимагати надання культовим спорудам мілітарного (оборонного) характеру [32, с.42]. Особлива увага приділялася й укріпленню передмість. Будівництво оборонних споруд на околицях не було обов'язком виключно передміщан; королівські постанови фіксують вимоги до магістратів сприяти цьому процесу. Наприклад, у 1607 році король Сигізмунд III зобов'язав львівських райців підтримати мешканців у справі фортифікації Галицького передмістя [25, с.195]. Коли ж передміщани розбудовували захист самостійно, монархи стимулювали їх привілеями: так, у 1578 році Стефан Баторій надав кременецьким передміщанам право володіти власними корчмами та здійснювати шинкування, щоб посилити обороноздатність їхньої ділянки [19, - с.42].

Для прискорення будівництва фортифікацій практикувалося звільнення міщан від сплати податків — як від окремих зборів, так і від усіх одночасно. Термін дії таких пільг визначався чіткими рамками задля активізації робіт, хоча інколи звільнення надавалося «на вічні часи». У 1552 році Сигізмунд II Август звільнив міщан Бара від ярмаркового податку для укріплення поселення. Львів у 1507 році повністю звільнили від міських зборів, чопового та контрибуцій на 6 років для завершення будівництва оборонних споруд [27, с.167]. Схожі пільги отримав Стрий у 1661 році, Снятин у 1613 році (на 8 років), Сокаль у 1616 році (на 2 роки), Миколаїв та Глиняни у 1633 році (на 4 роки) [31, с.79]. Білоцерківські міщани у 1580 році отримали від Стефана

Баторія вічне звільнення від податків, капщизни, мита і торгового збору разом із підтвердженням прав на землю в обмін на обов'язок звести й утримувати міський замок.

Іншим фінансовим інструментом було право спрямовувати чинні податкові збори на військові потреби. Після масштабної пожежі у Львові міщани отримали у 1571 році два привілеї: перший дозволяв упродовж 6 років використовувати на відбудову веж та закупівлю зброї податок із чопового [27, с.368], а другий — акумулювати для відновлення міста річний чинш із торгових яток [27, с.370]. Стрийські міщани у 1661 році також отримали право спрямовувати чопове на укріплення, а володимирським міщанам згідно з привілеєм 1532 року дозволили брати мостове мито по півгроша з гостя міста та помірне від маци по пенязю для оборонних нужд [18, с.179]. Іноді магістрати отримували монополію на торгівлю продуктами першої необхідності. У Великих Мостах урядовці контролювали продаж хліба, шкіри й солі, а також мали унікальне право продавати посаду старости, спрямовуючи прибутки на оборону.

Гроші на фортифікацію залучали й від торгівлі високоприбутковими товарами не першої необхідності, зокрема у Львові — лимонами та вином [27, с.398]. Кам'янецький магістрат у 1647 році за наказом короля Владислава IV отримав право витрачати на утримання міської артилерії доходи, що надходили до скарбниці від підконтрольного селу Кормильча. У 1540 році Сигізмунд I дозволив львівській громаді збудувати білильню, річні прибутки від якої йшли на військові потреби [27, с.141]. Додатковим фінансовим джерелом ставала відумерла спадщина: Львів мав право використовувати для відбудови мурів майно померлих громадян, які не залишили спадкоємців [27, с.344]. У Кам'янці фінансування замкових та міських укріплень частково забезпечувалося орендою міських земель та спеціальними податками за користування водогоном. Для забезпечення будівництва матеріалами королі надавали містам право безкоштовного користування лісами для заготовки деревини протягом певного часу [27, с.461].

У деяких центрах запроваджували цільові воєнні збори. У Кам'янці у 1519 році Сигізмунд I дозволив збирати податок «сош» для ремонту фортифікацій. У Києві існувала «сторожовщина» — спеціальний податок на утримання сторожі в замку [58, с.95]. Окрім будівельних робіт, міщани забезпечували місто продовольством на випадок облоги: у 1614 році Сигізмунд III вимагав від львівського магістрату зробити необхідні запаси харчів [31, с.70], а жителі Сокаля мусили постачати замковому гарнізону одяг, їжу та паливо. Важливим обов'язком була організація міської сторожі. Кияни утримували польову варту та відбували «кликівщину» (нічну сторожу) [58, с.95], а привілей Чернігова зобов'язував громадян мати спеціалізовану сторожу з військовими функціями [33, - с.51]. Не завжди варту формували особисто міщани: жителі Ковеля залучали до цього населення зі слободи в селі Червона Воля, виплачуючи їм грошове й матеріальне утримання.

Міщани також несли військову службу та забезпечували місто зброєю [33, с.51]. У Погарі жителі двічі на рік ставали на «попис» (військовий огляд) перед урядовцями і проходили обов'язкові тренування. Оборонні повинності могли накладатися як на місто в цілому, так і на окремих осіб, будинки чи цехи [21, с.271-276; 33, с.51; 48]. У першому випадку магістрат закуповував порох, олово та інструменти безпосередньо з міської скарбниці, що простежується на прикладі Києва, міст Брацлавщини та Володимира [5, с.28; 48]. Ма Magdeburgська грамота Горохова вимагала від усього міста надати покритий сукном віз, двох коней і 4 гаубиці [18, с.177], а в Житомирі міщани спільно із зем'янами мали забезпечувати камінням і колодами оборонні об'єкти (башту, дві свирні та 19 городень), які залишилися без нагляду після загибелі місцевих шляхтичів у битвах із татарами [24, с.244].

У разі індивідуальної відповідальності кожен мешканець відповідав за наявність особистої зброї. У Чернігові озброєння вимагали від кожного міщанина [33, с.51], у Красилові кожен будинок мусив мати рушницю, дві копи куль і два фунти пороху [18, с.177], а в Кременці — рушницю,

гаківниці, рогатини чи сагайдаки [32, с.42]. Прикладом диференційованого збору на фортифікацію є Жовква: з великих будинків стягували по 2 злотих, з менших та затильних — 40 грошів, комірники платили 15 грошів, а заможні орендарі — 1 злотий. Жовківські цехи також мали натуральні повинності: різники щороку постачали до замку 8 каменів лою, шевці утримували 4 гармати зі спорядженням, кушніри надавали 2 гаківниці, 4 півгаки з порохом, 2 панцирі з шоломами та 4 шкіряні торби [21, с.271-276]. Схожі вимоги щодо наявності гармат, куль та спорядження висувалися до зброярського цеху в Сокалі.

У багатонаціональних містах до оборони залучалися всі етнічні громади. У 1530 році король зобов'язав три громади Кам'янця пропорційно фінансувати закупівлю гармат, куль і пороху [35, с.323]. Попри те, що в українських містах євреям зазвичай заборонялося надавати міське громадянство, що звільняло їх від класичної військової повинності, на них все одно накладали обов'язки із захисту. Так, у 1626 році Сигізмунд III дозволив євреям Луцька заснувати синагогу за умови, що на її даху буде встановлено артилерію, виділено озброєних людей для оборони, а всі придатні до служби юдеї у разі небезпеки перейдуть під командування магістрату [62, с.42]. Окрім міщан, до ремонтних та будівельних робіт залучали військовополонених; у Жовкві протягом XVII століття активно використовували працю полонених татар [21, с.278].

Потреба в постійній наявності зброї зумовила появу міських арсеналів. Посиленню дисципліни сприяла система покарань за псування фортифікацій [11, с.74] або за відмову від військової служби; у Кременці міщанина, який не мав у хаті належної зброї, могли позбавити права на проживання в місті [32, с.42]. Контроль за станом оборони через наглядові органи здійснювали самі городяни: в Олиці цим займалася колегія «30 мужів» [38, с.60], у Самборі — колегія «24 мужів» [13, - с.217]. Деякі стратегічно важливі прикордонні міста (Белз, Кам'янець, Львів, Снятин, Галич, Київ, Кременець, Луцьк) мали спеціальний привілей не впускати під час війни шляхтичів із родинами, якщо

ті не мали із собою зброї та провіанту щонайменше на пів року, що захищало ресурси міст під час облог [31, с.70].

Для моніторингу стану фортифікацій проводилися державні ревізії замків. Вони були особливо регулярними у XVI столітті (1545, 1552, 1559–1560, 1563, 1590 рр.) у великих містах, чий укріплення мали стратегічне значення для безпеки Великого князівства Литовського та Корони Польської [24; 39, с.303]. Дані ревізії 1545 року свідчать, що рівень обороноздатності замків у містах, які вже тривалий час користувалися магдебурзьким правом (Володимир, Луцьк, Кременець), був значно вищим, ніж у Брацлаві (отримав право наприкінці XV ст. і ще не встиг реалізувати його потенціал) та Вінниці (на той час права не мала, отримала лише у 1640 р.) [24]. Винятком був Житомир: попри наявність самоврядування з 1444 року, на момент перевірки там не завершили розпочату у 1544 році перебудову укріплень, тому стан замку визнали незадовільним.

Звіт ревізії 1590 року щодо Канівського, Київського, Хмельницького, Білоцерківського, Черкаського, Вінницького та Брацлавського замків виявив низку хронічних проблем, які послаблювали оборону: незадовільний фізичний стан стін, брак військових припасів та фактичну відсутність регулярних гарнізонів [39, с.304-306]. Попри ці труднощі, набуття магдебурзького права та організація міського життя за його нормами створювали для міст тривкий фундамент та інструменти для вирішення оборонних завдань. Самоврядування суттєво підвищило безпековий рівень українських міст, оскільки надані привілеї забезпечували магістрати фінансовими надходженнями й матеріалами, а чітко прописані військові повинності міщан гарантували регулярне оновлення фортифікацій, формування міської сторожі та належне забезпечення міст зброєю й харчами.

Розділ 6. Міське самоврядування та релігійно-культурна сфера

Магдебурзьке право мало значний вплив на розвиток культурного життя в українських містах, відкриваючи перед міщанами можливості, які реалізовувалися двома основними шляхами. Перший напрям координувався безпосередньо магістратом, який мав законні прерогативи у регулюванні культурної сфери [27, с.94]. Другий шлях забезпечувала діяльність міщанських корпорацій — цехів та церковних братств, чия активність також була спрямована на розбудову культури й просвітництва [32, с.34]. Члени братств виступали засновниками освітніх закладів, намагаючись організувати систему й зміст навчання за провідними європейськими зразками. Вони створювали бібліотеки, фінансували видавничу справу, контролювали стан парафіяльних справ і фактично перетворювалися на меценатів, які надавали матеріальну підтримку митцям, письменникам та науковцям. Своєю чергою ремісничі цехи, діючи не лише як виробничі, а й як релігійно-товариські організації, здійснювали благодійну опіку над храмами, де зазвичай облаштовували власні цехові каплиці.

Завдяки самоврядуванню в містах формувалися сприятливі умови для поширення грамотності. Окремі привілеї надавали магістратам право засновувати школи й опікуватися ними, а міські ради інколи отримували повноваження самостійно обирати керівника школи, контролюючи таким чином увесь навчальний процес [27, - с.94]. У XVI–XVII століттях у міському просторі паралельно діяли освітні заклади кількох типів, зокрема братські, єзуїтські та протестантські школи, а їхня кількість залежала від величини й заможності міста. Поступове збільшення мережі цих установ сприяло швидкому зростанню освіченості міщан, що заклало підвалини для формування першої міської протоінтелігенції [40, с.27].

Важливим критерієм культурного піднесення було друкарство, причому майже всі тогочасні друкарні діяли саме в містах із магдебурзьким правом — Києві, Львові, Старокостянтинові, Луцьку, Острозі, Кременці, Фастові та Рохманові, за винятком монастирських осередків в Уневі, Почаєві

й Дермані. Міська рада мала право втручатися у функціонування друкарень, регулюючи, зокрема, питання найму робочої сили. Це підтверджує ухвала львівського магістрату від 26 січня 1573 року, яка юридично дозволила друкарю Івану Федорову наймати підмайстрів для виконання необхідних столярних робіт у його майстерні [27, с.38].

Головними центрами культурного процесу на українських теренах стали міста з повним магдебурзьким правом, насамперед Львів та Київ. У Львові, поруч із друкарнею Івана Федорова, де у XVI столітті побачили світ «Буквар» та «Апостол», функціонували протестантська, братська та єзуїтська школи. У Києві в 1632 році постала знаменита Києво-Могилянська колегія, а також діяли братська й протестантська школи. Потужним освітнім осередком став Острог: крім єзуїтського колегіуму, тут у 1578 році заснували Острозьку слов'яно-греко-латинську школу, де вперше на українських землях почали викладати класичний європейський курс семи вільних наук.

Розвитку мистецтва активно сприяла поява творчих цехів, які консолідували митців і захищали їхні професійні права. Вони підносили фаховий рівень художників та музикантів, оскільки висували високі вимоги до кандидатів і заохочували майстрів до вдосконалення кваліфікації, зокрема під час навчання за кордоном. На практиці в українських містах діяли музичні та малярські цехи. У XVI–XVII століттях музичні корпорації існували в Кам'янці-Подільському, Львові, Степані, Рогатині, Києві, Прилуках та Переяславі. Головним центром малярства став Львів, де значних висот досяг професійний іконопис [34, с.123]. Розбудові музичних цехів усіляко сприяв магістрат, який гостро потребував професійних інструменталістів для публічного життя міста. Статuti зобов'язували музикантів забезпечувати супровід церковних і загальноміських святкувань, брати участь в офіційних прийомах поважних гостей, а також обслуговувати культурні потреби як міського патриціату, так і незаможних верств населення. Магістрати також дбали про підвищення суспільного статусу митців; наприклад, у 1597 році львівський уряд видав спеціальний декрет,

який офіційно проголошував малярство благородним і шляхетним мистецтвом. Крім того, розвитку міської культури та проникненню західних впливів допомагала інтеграція іноземних майстрів до місцевих творчих цехів, що забезпечувало синтез європейських новацій із традиційними українськими художніми формами.

Самоврядування суттєво розширило вплив міської влади на релігійне життя через інститути матеріальної опіки над церквами. З-поміж членів магістрату обиралися спеціальні куратори — критори та фундатори, які дбали про потреби парафій. Використовуючи свій адміністративний ресурс, міщани успішно виборювали у монархів фінансування для релігійних споруд. У 1633 році король Владислав IV на прохання київських міщан дозволив їм збирати помірний податок із доправленого в місто збіжжя саме для утримання соборної церкви. Члени магістрату та заможні городяни часто особисто фінансували реставрацію храмів, зводили каплиці й костели та заповідали приватне майно на користь монастирів [58, с.196-199].

Ці пожертвування фіксувалися в тестаментх (заповітах) і мали різні масштаби. Так, православний луцький війт Степан Булгак заповів 10 польських золотих місцевій церкві святої Покрови, а мешканка Олики Софія Куновська відписала по 100 польських золотих сокальським бернардинцям, підкамінським та луцьким домініканцям, дорогостайським кармелітам, а також передала Колегіальному костелу Святої Трійці власну комору, розташовану під ратушею. Окремі привілеї магдебурзького права навіть дозволяли міським урядам висувати власних кандидатів на вакантні духовні посади; зокрема, львівський магістрат мав право пропонувати священнослужителів до міських католицьких костелів, включаючи кафедральний собор та костел святої Катерини на Низькому Замку. Інші ж повноваження міської влади в релігійній сфері чітко регулювалися окремими двосторонніми угодами з церковними інституціями [27, с.23].

Магдебурзьке право створювало правове поле, у якому в межах багатонаціональних міст різні етнічні громади могли засновувати власні

навчальні заклади, культові споруди та інші інституції, що безпосередньо стимулювало загальний культурний розвиток. Яскравим прикладом є Станіславів, де у 1662 році єврейська громада отримала офіційний дозвіл на відкриття власної школи, а вже наступного 1663 року вірмени вибороли право на будівництво своєї церкви [144, с.81-82]. У Жовкві євреї звели синагогу в 1612 році, паралельно з чим у місті активно розбудовувалися римо-католицькі костели [21, с.279]. У Львові вірменська громада не лише сформувала унікальне й самобутнє середовище професійних малярів [34, с.123], а й спромоглася організувати роботу власної друкарні, яка успішно функціонувала протягом 1616–1618 років.

Впровадження самоврядування помітно збагатило міську обрядовість, перетворивши центральну площу Ринок на головну арену загальноміських урочистостей та видовищ. Невіддільним атрибутом свят стали пишні процесії: члени ремісничих цехів та купецьких гільдій одягалися в особливий для кожного об'єднання святковий одяг, тримали геральдичні знаки, різноколірні свічки та розгорнуті прапори. Святкові дні супроводжувалися урочистими богослужіннями та маршами озброєної міської сторожі, яка з нагоди торжества влаштовувала салюти з рушниць і гармат. Програму святкувань доповнювали різноманітні народні забави, музичні змагання та громадські ігри [34, с.117].

До нової традиції міських урочистостей належали щорічні вибори органів самоврядування (магістрату), які зазвичай приурочували до великих християнських свят. Цей акт супроводжувався святковою літургією та тривалим передзвоном. Окрім загальноміських дійств, локальні свята влаштовували всередині окремих корпорацій — цехів та братств, що включали регулярні збори, релігійні обряди та спільні колективні трапези. Окремі ритуали проводилися напередодні великих свят безпосередньо у центрі міста; зокрема, у деяких центрах побутував звичай спалювання соломи напередодні Різдва. Примітно, що організацію цієї церемонії повністю брав на себе магістрат: міська рада закуповувала необхідні

матеріали та видавала спеціальні розпорядження щодо порядку проведення обряду.

Водночас суттєвою проблемою культурного життя багатьох українських міст із магдебурзьким правом у XVI–XVII століттях стали процеси полонізації та окатоличення. Чимало дослідників тривалий час вважали ці явища прямим наслідком запровадження німецького міського права. Проте цю тезу легко спростувати, якщо проаналізувати культурний розвиток міст із магдебурзьким правом на території Гетьманщини, де процеси полонізації та окатоличення взагалі не мали місця [13, с.13]. Отже, подібні негативні тенденції в містах Правобережжя та Західної України (особливо там, де був високий відсоток польського населення) визначалися не самою природою магдебурзького права, а політикою іноземних держав, під контролем яких перебували ці землі. Уряди цих держав ігнорували культурні запити українців і вибудовували міську політику виключно у власних геополітичних та релігійних інтересах. Зазначені дискримінаційні проблеми зникали самі по собі, щойно міста опинялися в межах українського державного утворення.

Польські королі послідовно підтримували інтереси польського міщанства, надаючи їм значно більше привілеїв у культурно-релігійній сфері, ніж іншим етнічним групам. Через це в українських містах стрімко зростала кількість римо-католицьких костелів, поширювався вплив чернечих орденів. Так, у 1635 році Владислав IV видав суворий наказ львівським райцям (членам ради), яким зобов'язав їх не чинити жодних перешкод спорудженню монастиря ордену кармелітів на горі Галушковській у Галицькому передмісті [25, с.239]. За таких умов православним міщанам у містах Королівства Польського та Речі Посполитої часом було вкрай важко вибороти навіть звичайний дозвіл на будівництво чи ремонт своїх храмів.

Саме через відкриту прихильність монаршого двору до католицького патріціату львівські православні міщани так і не змогли реалізувати свій масштабний проєкт — перетворити відому Ставропігійську братську школу

на вищий навчальний заклад (академію). Натомість у 1661 році король Ян II Казимир своїм привілеєм надав право відкрити вищу академію ордену єзуїтів, які також претендували на освітнє лідерство у Львові [34].

Існували й жорсткі конфесійні обмеження щодо вступу українського православного населення до міських творчих цехів. Наприклад, у Львові, зважаючи на політичне й демографічне домінування польської та німецької громад, до музичного цеху приймали виключно католиків. Аналогічна дискримінаційна ситуація склалася і в малярському цеху. Православні українські художники були змушені жити й працювати в передмістях, виконуючи замовлення лише для православних церков, тоді як католицький малярський цех завдяки королівським привілеям володів абсолютною монополією на обслуговування костелів у межах міських мурів. При цьому члени католицького цеху мали унікальні привілеї: їх звільняли від обов'язкової участі в оборонних діях міста, а натомість зобов'язували створювати портретні зображення та хоругви, які використовувалися під час пишних поховальних процесій міської знаті.

Магдебурзьке право виступило потужним каталізатором пожвавлення культурного процесу в українському міському просторі. Через інструменти магістрату та діяльність самоврядних корпорацій міщани отримали реальні можливості розбудовувати систему освіти, професійне мистецтво, книгокористування та релігійне життя. Воно заклало міцну правову й фінансову основу для управління освітніми та культурними інституціями. Завдяки творчим цехам міське мистецтво стрімко професіоналізувалося, активно вбираючи в себе тогочасні західноєвропейські тенденції та синтезуючи їх із місцевими традиціями. Магдебурзьке право збагатило міський церемоніал, підвищило рівень освіченості та сприяло поступовому формуванню першої української міської протоінтелігенції. Попри це, через очевидне політичне нерівноправ'я різних національних громад у містах Речі Посполитої, українське православне міщанство постійно стикалося з

серйозними штучними перешкодами на шляху до повноцінного задоволення своїх культурних та національно-релігійних потреб.

Висновки

Історія дослідження міського самоврядування в Україні охоплює значне коло наукових праць. Інтерес до цієї теми залишається високим і сьогодні, що зумовлено як наявністю відмінних поглядів на супутні проблеми, так і існуванням низки малодосліджених або й зовсім не вивчених аспектів.

Магдебурзьке право, як особливий різновид міського права, сформувалося в Німеччині у XII столітті. Його ключовою функцією було створення самоврядних міських громад, надання їм судового імунітету (незалежності від королівських чи феодалських судів), формування й захист міської власності, а також юридичне забезпечення торговельної діяльності міщан. Завдяки своїй універсальності та адаптивності до локальних умов, німецьке право швидко поширилося на терени Центрально-Східної Європи. На українських землях його норми почали епізодично впроваджуватися ще з XIII століття. Поступово це привело до появи системи управління, аналогічної до самого Магдебурга. Самоврядування громад забезпечував магістрат, який традиційно складався з двох колегій — ради (адміністративний орган на чолі з бурмістром) та лави (судовий орган на чолі з війтом), а також із цілої системи допоміжних служб, урядників і профільних комісій.

Адаптація та тривале використання магдебурзького права в українському контексті зумовлювалися комплексом політичних, соціальних, економічних, оборонних і культурних причин, а також потребами тогочасної правової системи. Підґрунтям для його масового поширення в різних регіонах України протягом XVI–XVII століть стали специфічні риси суспільно-економічного ладу, наявність багатьох спільних ознак між німецьким правом та традиційним звичаєвим правом слов'янських народів, а також особливості становлення держав, до складу яких у цей період входили українські міста.

Водночас повнота впровадження магдебурзьких норм та їхня реальна ефективність у поживленні міського розвитку не були всюди однаковими. На практиці результати залежали від двох головних чинників: готовності власника міста (короля, магната чи церкви) реально інтегрувати ці норми в повсякденне життя та від конкретного обсягу наданих привілеїв, які мали гарантувати права міщан і створювати умови для їхнього автономного поступу.

Оскільки норми магдебурзького права володіли величезним потенціалом для інтенсифікації міського розвитку, їхнє системне застосування зрештою трансформувало ключові сфери життя українського міста. Самоврядування суттєво підняло загальний статус міст та рівень їхньої автономії. Міська громада отримала легальні важелі та ресурси для самостійного вирішення внутрішніх питань, що перетворило міста на окрему, вагому політичну силу тогочасного суспільства.

Правові норми створили надійний фундамент для ремісничого піднесення, активізації внутрішньої та міжнародної торгівлі, захисту майнових інтересів міста й кожного городянина окремо. Вони також гарантували господарську самостійність різних національних громад, що стимулювало загальний економічний розквіт.

Магдебурзьке право консолідувало міщанство в єдиний, юридично оформлений соціальний стан і кардинально покращило його правове становище. Отримання офіційного статусу міського громадянина давало право володіти землею й нерухомістю в межах мурів, обирати керівні органи та балотуватися до них. Цей статус відкривав законні можливості для ремесла, торгівлі й створення захисних корпорацій (цехів та гільдій), а також закладав умови для кар'єрного зростання міських службовців. Крім того, норми права створювали певні механізми для захисту міських низів та жінок, забезпечуючи більш організовану протидію повсякденним викликам і кризам.

Розвиток міського самоврядування активізував інтелектуальне життя. В містах зростав рівень освіченості завдяки розбудові мережі шкіл, задовольнялися культурні запити етнічних громад, упорядковувалися церковні справи, професіоналізувалося мистецтво, активно проникали європейські художні впливи, багатіла міська обрядовість та поступово формувалася перша міська протоінтелігенція.

Правові норми суттєво змінили зовнішній вигляд українських міст, наближаючи їхній архітектурний образ до тогочасних західноєвропейських стандартів. Це стимулювало розширення міських територій, масштабне будівництво світських (ратуші, арсенали, цехові будинки), культових та оборонних споруд, а також сприяло поступовому підвищенню санітарно-гігієнічних умов проживання. Оскільки привілеї на магдебурзьке право часто видавалися в обмін на зобов'язання розвивати міські фортифікації, організовувати регулярну варту й відбувати військові повинності, це змушувало міщан підтримувати належний рівень озброєння та накопичувати продовольчі запаси. Як наслідок, безпековий і військовий потенціал самоврядних міст суттєво зріс.

Список використаної літератури та джерел

1. Зубрицький Д. І. Хроніка міста Львова / наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст ; пер. з пол. І. Сварника ; коментарі М. Капраля. Львів : Центр Європи, 2002. 602 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 5. 704 с.
3. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : історичне дослідження. Вінниця : Континент, 1993. 464 с.
4. Водотика С. Сучасний погляд на історіографічний доробок історії Магдебурзького права в Україні. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1-2. С. 85–98.
5. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.). Львів : Видавництво Львівського університету, 1968. 222 с.
6. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : АН УРСР, 1963. 388 с.
7. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ : Видавництво АН УРСР, 1959. С. 281–331.
8. Jakowliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16-18 Jahrhundert. Leipzig : Hirzel, 1942. 220 S.
9. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Київ, 1998. Ч. 2. 254 с.
10. Ісаєвич Я. Д. Стрий і стріяни: сторінки історії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. № 37, ч. 1. С. 26–34.
11. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV - початок XVII ст. Львів : Афіша, 2002. 255 с.

- 12.Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 208 с. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/istor-derg/115-vpliv-magdeburzkogo-prava-na-rozvitok-gospodarstva.html> (дата звернення: 29.05.2026).
- 13.Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV - перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження. Львів : ПАІС, 2008. 406 с.
- 14.Лесик Л. В. Королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали на підтвердження магдебурзького права Ніжинському магістрату. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 3-4. С. 149–154.
- 15.Білоус Н. О. Луцьке війтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 4–22.
- 16.Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Королівства Польського (1349-1569 рр.) : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
- 17.Заяць О. А. Громадяни Львова XIV-XVIII ст.: правовий статус, склад, походження : монографія / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ ; Львів, 2012. 558 с.
- 18.Заяць А. Є. Волинські міста XVI – першої половини XVII ст. як опорні пункти оборони краю. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2014. № 15. С. 175–182.
- 19.Петрович П. Організація державних органів влади Волинського воєводства та міста Луцька XV – 60-х рр. XVI ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 9–15.

- 20.Йолтуховський М. П. Магдебурзьке право і самоврядування в місті Барта його передмістях у XVI – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2011. № 19. С. 11–15.
- 21.Капраль М. М. Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття. *Український археографічний щорічник*. 2016. № 19-20. С. 268–281.
- 22.Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1889. 271 s.
- 23.Kiryk F. Rynek sandomierski w XVI-XVII w., jego formy i funkcje. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (KHKM)*. 1993. R. 41, № 2. S. 243–247.
- 24.Литовська метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко ; редкол.: П. Сохань, Г. Боряк, М. Крикун та ін. Київ, 2005. 597 с.
- 25.Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej : z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie / w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Lwów, 1884. T. 10: Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego. 544 s.
- 26.Історія Львова в документах і матеріалах : зб. док. і матеріалів / АН УРСР, Ін-т сусп. наук та ін. ; упоряд.: У. Я. Єдлінська та ін. ; редкол.: М. В. Брик. Київ : Наукова думка, 1986. 417 с.
- 27.Привілеї міста Львова (XIV - XVIII ст.) / Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; упоряд. М. Капраль ; наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. 2-е випр. вид. Львів, 2010. 544 с.

- 28.Бутирін Є. О. Система органів міського самоврядування за магдебурзьким правом в українських землях періоду литовсько-польської доби. *Право та державне управління*. 2019. Т. 1, № 3. С. 5–15.
- 29.Бурмака О. В. Особливості поширення Магдебурзького права на українських землях. *Соціально-економічні, політичні та гуманітарні виміри національного та місцевого розвитку* : зб. наук. ст. учасників регіон. наук.-практ. конф. / редкол.: С. В. Степаненко та ін. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 103–106.
- 30.Берега О. І. Магдебурзьке право в Україні та його значення для розвитку місцевого самоврядування. *Ефективність державного управління*. 2014. № 40. С. 91–98.
- 31.Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2019. № 6 (1). С. 67–82.
- 32.Заяць А. Є. Правове становище волинських міщан у XVI – першій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 25–53.
- 33.Леп'явко С. Чернігів у середині XIII - середині XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2007. № 1. С. 40–55.
- 34.Долинська М. Л. Львів: простір на тлі мешканців (XIII-XIX ст.). Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2014. 168 с.
- 35.Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Кн. 1: Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.

36. Lietuvos Metrika. Kn. 37: (1552-1561). Užrašymų knyga 37 / parengė D. Baronas. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. 632 p.
37. Капраль М. М. Функціонування органів влади Львова у XIII—XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 111–130.
38. Крішан А. Самоврядування волинських міст у 60–80-х рр. XVII ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Архіви України*. 2012. № 3. С. 56–67.
39. Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 році. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2002. № 7. С. 303–306.
40. Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.
41. Гурик М. І. Соціально-економічний розвиток міст і містечок Галицької землі в другій половині XVI ст. - першій половині XVII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2001. 232 с.
42. Водотика С., Савелюк Л. Сучасні візії причин появи магдебурзького права в Україні. *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 113–118.
43. Маркевич О. Магдебурзьке право на українських землях: історичне значення. *Грааль науки*. 2021. № 9. С. 449–452.
44. Ровинська К. І. Магдебурзьке право як підґрунтя формування місцевого самоврядування на території України. *Теорія та практика державного управління*. 2013. № 2. С. 257–263.
45. Білоус Н. О. Київський магістрат XVI - першої половини XVII ст.: організація та структура влади. *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2003. № 2. С. 23–40.

- 46.Рибчинський О. В. Ідеологічне підґрунтя формування архітектури ратуш в містах Галичини. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура*. 2004. № 505. С. 146–149.
- 47.Романюк В. К. Місто між двома Бистрицями. Книга 1. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. 164 с.
- 48.Делімарський Р. Є. Магдебурзьке право у Києві. Київ : Соборна Україна, 1996. 144 с.
- 49.Білоус Н. О. Магдебурзьке право // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. 790 с.
- 50.Хом'як М. Королівське вільне місто Вишня (1368–1772). До 650-ї річниці надання магдебурзького права / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 60 с.
- 51.Пиріг П. Соціально-економічний розвиток Стародуба в другій половині XVII століття. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 33–43.
- 52.Приходько Ю. Впливи магдебурзького права на економічні зв'язки українських земель з Німецькою Ганзою. *Енігма*. 2018. № 4 (2). С. 92–99.
- 53.Заяць А. Є. Умови функціонування міських поселень Волині XVI - першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. № 37, ч. 1. С. 103–121.
- 54.Лісна І. С. Магдебурзьке право на українських землях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. № 2 (1). С. 15–18.

- 55.Рибчинський О. В. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міста. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура*. 2015. № 816. С. 204–212.
- 56.Капраль М. М. Своєрідність київського магдебурзького права: нотатки на маргінесі нової книги про Київ кінця XV – першої половини XVII століть. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2009. № 13/14. С. 697–703.
- 57.Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Warszawa : Nakł. S. Orgelbranda Księgarza, 1843–1846. T. 2. 499 s.
- 58.Білоус Н. О. Київ наприкінці XV - у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування : монографія. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 358 с.
- 59.Кісіль І. М. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець XVI - перша половина XVII ст.). *Етнічна історія народів Європи* : збірник наукових праць. Київ, 2005. № 19. С. 51–56.
- 60.Заяць А. Є. Райці волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: чисельність, персоналії, повноваження. *Український історичний журнал*. 2018. № 3. С. 23–45.
- 61.Кириченко Ю. М. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України. *Форум права*. 2011. № 4. С. 361–366.
- 62.Маніулова К. В. Магдебурзьке право в українських містах: модель децентралізації публічної влади. *Менеджер. Вісник Донецького державного університету управління*. 2016. № 1. С. 33–40.
- 63.Андрейцев В. І. Магдебурзьке право: соціально-правові витоки та особливості застосування на землях України. *Університетські наукові записки*. Кам'янець, 2018. № 1. С. 17–25.

64. Мицик Ю. Хто й коли надав магдебурзьке право Козельцю і Остру. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 64–69.
65. Александрович О. О. Організація фінансового контролю в українських містах за часів магдебурзького права у XVI-XVIII ст. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. С. 375–382.